

Niektoré aspekty nemanželskej plodnosti a detí narodených mimo manželstva na Slovensku¹

Branislav Šprocha² – Pavol Tišliar³

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Bratislava

Katedra historických vied a stredo európskych štúdií FF UCM, Trnava

Ústav archeológie a muzeológie FF, Masarykova univerzita, Brno

Some Aspects of Extramarital Fertility and Children Born out of Wedlock in Slovakia.

The transformation of reproductive behavior in Slovakia after 1989 brought several historically unique and dynamically ongoing changes. One of them is the increase in the number and share of children born out of wedlock. In less than three decades, their representation has increased from less than a tenth to 40%. The historically valid model of reproduction realized almost exclusively in marriage received serious cracks, and Slovak society had to face this important pluralizing factor in reproductive and family behavior. However, this is in contrast with the almost minimal scientific interest in this issue. Therefore, the main goal of the paper is to try to analyze some selected aspects associated with the process of extramarital fertility and birth out of wedlock. On the one hand, we tried to point out some major developmental changes, on the other hand we tried to identify some differences that could be associated with more frequent births of children of unmarried women, as well as to identify some internal demographic factors behind the increase in the share of illegitimate children since the early 90s. As our findings show, the youngest women, Roma women and people with low education have a higher chance of having a child born out of wedlock in Slovakia. In terms of space, this phenomenon is more often present in women from medium-sized and small settlements, somewhat more often from the rural environment and districts of southern central Slovakia. The main demographic factor behind the increase in the proportion of children born out of wedlock is the growth in the number and proportion of unmarried women, and to a lesser extent, the growth of extramarital fertility.

Sociológia 2021, Vol. 53 (No. 4: 339-376)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.4.13>

Key words: *Extramarital fertility; children born out of wedlock; transition; Slovakia*

Úvod

Takmer univerzálny model vstupu do manželstva a rodenia detí v manželskom zväzku bol platný na Slovensku ešte na začiatku 90. rokov minulého storočia. (Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016) Až v posledných troch desaťročiach došlo k jeho dynamickému rozpadu. V nových spoločenských, politických, kultúrnych a hospodárskych podmienkach sme svedkami nielen výrazného poklesu intenzity vstupovania mladých slobodných mužov a žien do

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0064/20 Pokračujúca transformácia rodinného a reprodukčného správania na Slovensku v časovom a priestorovom aspekte.

² Korešpondencia: RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Šancova 56, 811 05 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: branislav.sprocha@gmail.com

³ Korešpondencia: prof. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D., Katedra historických vied a stredo európskych štúdií FF UCM v Trnave. Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, nám J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovenská republika. Ústav archeológie a muzeológie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Arna Nováka 1, 620 00 Brno, Česká republika. E-mail: tisljar@phil.muni.cz

manželstva, ale aj historicky nebyvalého nárastu počtu a podielu detí narodených mimo manželský zväzok (bližšie napr. Šprocha – Tišliar 2018). Tieto zmeny sú pritom so sebou úzko previazané, keďže v dôsledku poklesu prvosobášnosti a predlžovaniu obdobia života mimo manželský zväzok sa početne zväčšuje aj exponovaná populácia žien (a tiež mužov), ktorá je vystavená šanci stať sa matkou pred uzavretím manželstva. Súčasne s tým niektoré výskumy (napr. Mládek – Širočková 2004; Tydlitátová 2015a,b; Džambazovič – Šprocha 2017) poukazujú aj na premenu kohabitácií, ktoré už neplnia u mladých len funkciu predmanželského testovania vzťahu, ale čoraz častejšie sú priestorom napĺňania reprodukčných zámerov. Nemenej dôležitou v tomto smere je tiež otázka osamelého materstva, teda či pod fenomén nemanželskej plodnosti a detí narodených mimo manželstva sa nepodpisuje vo väčšej miere aj reprodukcia matiek bez prítomnosti biologických otcov.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že z historického hľadiska Slovensko dlhodobo patrilo k populáciám, kde pôrodnosť a plodnosť boli úzko spojené so životom v manželstve (bližšie napr. Šprocha – Tišliar 2018). Práve spomínané zvyšovanie dôležitosti nemanželskej plodnosti a zastúpenia detí narodených nevydatým ženám v kombinácii s ďalšími transformačnými zmenami v procesoch sobášneho a reprodukčného správania po roku 1989 nepriamo poukazujú na uvoľňovanie tohto dovtedy pomerne úzkeho prepojenia. Aj napriek tomu, že tento fenomén predstavuje nanajvýš aktuálnu výskumnú otázku s ďalekosiahlymi dopadmi na reprodukciu, charakter rodín a domácností a napokon aj celej spoločnosti, na Slovensku je jej venovaná len veľmi obmedzená pozornosť. Doteraz nebola spracovaná žiadna komplexnejšia analýza, ktorá by dokázala relevantne odpovedať na otázky, akými zmenami prešiel proces rodenia detí mimo manželstva na Slovensku po roku 1989, ktoré ženy častejšie volia túto reprodukčnú stratégiu, a tiež ktoré (vnútorné) demografické faktory stoja za nárastom podielu detí narodených mimo manželstvo. Navyše doterajšie známe poznatky sú časovo, priestorovo i obsahovo fragmentárne a opierajú sa takmer výlučne o agregované údaje, pričom individuálny mikropriístup je v podstate prehliadaný.

V dôsledku toho je hlavným cieľom príspevku snaha o analýzu vybraných znakov nemanželskej plodnosti a rodenia detí narodených mimo manželský zväzok na Slovensku a ich zmien v čase s dôrazom na obdobie od začiatku 90. rokov. V ďalšej časti sa pokúsime nájsť odpoveď na otázku, či na Slovensku existujú rozdiely v zastúpení nemanželských detí medzi vybranými skupinami žien (napr. z hľadiska rodinného stavu, najvyššieho dosiahnutého vzdelania, miesta bydliska a pod.), ako sa tieto prípadné rozdiely vyvíjajú v čase. Snahou bude pritom využiť nielen agregovaný makropriístup, ale uvedené zistenia budeme verifikovať aj prostredníctvom individuálnych údajov. Nemenej dôležitou bude tiež snaha o určenie smeru a intenzity vplyvu hlavných

vnútorných demografických faktorov (rodinný stav, vek, intenzita manželskej a nemanželskej plodnosti), ktoré mohli stať za rastúcim podielom detí narodených mimo manželstva na Slovensku od začiatku 90. rokov.

Niektoré teoretické aspekty premeny nemanželskej plodnosti na Slovensku

Koexistencia a kombinácia viacerých inštitucionálnych, kultúrnych, spoločenských a politických faktorov spolupôsobiacich do konca 80. rokov na Slovensku a v ďalších krajinách bývalého východného bloku (pozri napr. Sobotka 2011), ktoré režim upevňoval a prehľboval viedli k veľmi silnému príklonu ku skorému a takmer univerzálnemu vstupu slobodných mužov a žien do manželstva a následne aj rodičovstva (Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016, 2018). Pôsobením centrálnej štátnej regulácie v rôznych sférach, ako aj nastaveniu štátnej populačnej politiky sa tak v tomto priestore unifikoval demografický vývoj, ktorý predtým vykazoval pomerne značnú rôznorodosť (Filadelfiová – Cuperová 2000). Reprodukčné stratégie sa na tento špecifický socialistický kontext v oblasti politik zamestnanosti, podpory rodiny a celkovej spoločenskej klímy adaptovali (Potančoková 2013). Kým v krajinách bývalého západného bloku bol skorý vstup do manželstva a rodičovstva prekážkou pre spokojný život v období vynárajúcej sa dospelosti (Arnett 2004; Vaskovics 2001), pre mnohých mladých z východného bloku bol vstupenkou k samostatnosti (van de Kaa 1994). Existujúce špecifické podmienky minulého režimu nevytvárali v odkladaní materských a rodičovských dráh atraktívnu alternatívu (Sobotka 2011), pričom jednoznačne preferoval oficiálne párové súžitie muža a ženy stvrdené sobášom. Neexistovala žiadna výrazná alternatíva voči rodinnému životu (Džambazovič 2015). Ako dodáva Možný a Rabušic (1992), rodinná politika v socialistickom Československu doslova zvädzala mladých ľudí uzatvárať manželstvá skoro vo veľkej miere a rodičovstvo tak realizovať až v manželskom zväzku. Rozhodnutie stať sa rodičom a žiť v manželstve bolo veľmi racionálnym a efektívnym rozhodnutím aj v dôsledku ťažkostí pri získavaní bývania pre slobodných a nezosobášené či bezdetné páry. (Džambazovič 2012) Systém extenzívnej a egalitárnej sociálnej starostlivosti sprevádzajúci ľudí „od kolísky až po hrob“ tak na jednej strane limitoval alternatívne reprodukčné stratégie mladých ľudí, no súčasne znižoval náklady spojené s materstvom a rodičovstvom (Sobotka 2011). Jednotlivé nástroje sociálnych politik pritom boli úzko previazané na obdobie po uzatvorení manželstva, pričom socialistický režim jednoznačne uprednostňoval manželskú rodinu pred inými formami rodinného života a jednotlivcami (Kvapilová 2000). Ako dopĺňa Džambazovič (2015), okrem toho dôležitý vplyv si zachovávali aj tradície, ktoré mali hlboké kultúrno-historické ukotvenie v hodnotových orientáciách väčšiny obyvateľov Slovenska. Výrazné rodinné hodnoty, vysoké postavenie rodičovskej roly a manželstva súviseli so silne pretrvávajúcim

vplyvom kresťanskej výchovy v rodinách a s dedičstvom reprodukčných vzorcov z minulosti (Džambazovič 2015: 17).

Výsledkom pôsobenia týchto faktorov bolo, že po druhej svetovej vojne sa tak na Slovensku ešte viac upevnilo úzke prepojenie plodnosti so sobášnosťou a životom v manželstve. Nepriamo o tom svedčí aj skutočnosť, keď čoraz častejšie tehotenstvá mladých žien a dievčat v dôsledku postupnej spoločenskej legitimizácie predmanželskej sexualita (Potančoková 2013) v kombinácii s výrazne obmedzenými spoľahlivými kontracepčnými možnosťami, pri nedostatočnej sexuálnej výchove, neznamenali nárast počtu slobodných matiek a nemanželských detí, ale zvyšovanie počtu predmanželských koncepcií. Tehotenstvo mladej ženy tak znamenalo jasný signál k uzavretiu manželského zväzku ešte pred tým, ako sa dieťa narodí (pozri tiež Džambazovič 2015). Dostupné štatistické údaje pritom hovoria, že na Slovensku na konci 80. a začiatku 90. rokov viac ako polovica všetkých prvých detí narodených vydatým ženám bola počatá ešte pred vstupom do manželstva (Šprocha – Tišliar 2018). Ako dodáva Potančoková (2009), nad rizikom rozpadu takéhoto často narýchlo uzavretého manželského zväzku z donútenia v dôsledku tehotenstva partnerky prevažovala potreba legitimizovať dieťa sobášom a vyhnúť sa tak spoločenským sankciám spojeným so slobodným materstvom. V tomto zmysle dopĺňa Džambazovič (2015), že mohlo ísť aj o racionálne rozhodnutie nakoľko sa so sobášom a zakladaním manželskej rodiny s deťmi spájali viaceré zvýhodnenia.

Kým v krajinách bývalého východného bloku sme boli svedkami určitej homogenizácie reprodukčného správania, na Západe sa od polovice 60. rokov minulého storočia štáty začali postupne diferencovať (Bartoňová 2001). Táto tranzícia však nemala vo všetkých európskych krajinách rovnaký priebeh, intenzitu a nezačínala simultánne (Lesthaeghe – Moors 2000). Mladé generácie odmietli správanie svojich rodičov (Sullerotová 1998), postavili sa odmietavo k úlohe rodiny a v životných postojoch preferovali individualizmus a osobnú slobodu (Bartoňová 2001: 45). Ako uvádzajú van de Kaa (1987) a Lesthaeghe (1995), zmeny v ich reprodukčnom správaní boli tak významné a ich príčiny tak kvalitatívne nové, že dostali označenie druhý demografický prechod. K dôležitým zmenám v reprodukčnom a rodinnom správaní okrem iného (bližšie napr. van de Kaa 1997; Kuijsten 1995) patrilo aj odkladanie vstupov do manželstva, rast rozvodovosti a významu rôznych foriem nemanželských párových spoložití, čo sa spoločne odzrkadľovalo pod dynamické štrukturálne premeny z hľadiska rodinného stavu. Rastúca variabilita nemanželských súžití spolu s ich spoločenskou akceptáciou ako alternatívy k manželstvu, ako aj akceptáciou slobodného materstva prispievali k nárastu počtu a podielu detí narodených mimo manželský zväzok (van de Kaa 1997). Tieto zmeny sú dôležitou súčasťou teoretického konceptu druhej demografickej tranzície

a práve s ňou a so zmenami hodnotových a normatívnych rámcov u mladých ľudí je spájané podľa niektorých autorov (napr. Esteve a kol. 2012; Lesthaeghe – Surkyn 2002; Lesthaeghe 2010; Sobotka a kol. 2003; Surkyn – Lesthaeghe 2004; Potančoková 2013) aj vysvetľovanie dôvodov rozpájania prepojenia medzi manželstvom a rodičovstvom. Dôraz na slobodu, sebarealizáciu a sebavyjadrenie a odmietanie podriaďovania života vonkajším autoritám, povinnostiam a sociálnym normám môže viesť k vytvoreniu nepotrebnosti legislatívneho ukotvenia párových zväzkov (Hamplová 2007).

Celý komplex transformačných posunov po roku 1989, zmena inštitucionálneho kontextu, postupné hodnotové premeny a dozaista aj generačná skúsenosť s dôsledkami skorých manželstiev vyprovokovaných tehotenstvom partnerky viedli podľa Potančokovej (2013) k prehodnoteniu stratégie legítimizácie prichádzajúceho dieťaťa. Ako ďalej dodáva (Potančoková 2013: 110), zmena kontextu reprodukcie tento proces významne urýchlila, pretože otvorila možnosti inovácie zabehnutých rutinných vzorcov správania. Slabnutie vplyvu pôvodných spoločenských noriem, sociálnej kontroly a sankcií spojených s rodičovstvom mimo manželstva spolu s prehlbujúcim sa dôrazom na individualizáciu, kvalitu vzťahu partnerov ako dôležitého faktora pre uzavretie manželstva, vplývajú pozitívne na rastúcu nemanželskú plodnosť a podiel detí narodených mimo manželský zväzok (Potančoková 2013).

Hodnotové a normatívne teoretické zdôvodnenie rastu mimomanželskej plodnosti a podielu detí narodených mimo manželstva v sebe implicitne obsahuje predpoklad, že nevydaté matky sú častejšie z prostredia vyznávajúceho liberálne, postmoderné hodnoty, dosiahli dostatočné vzdelanie, čo im umožňuje určiť si vlastný životný štýl bez ohľadu na spoločenské normy a tiež majú dostatočné finančné zázemie, aby tieto zámery dokázali samé realizovať (Katrňák 2006).

Ako však ukazujú niektoré čiastkové česko-slovenské údaje (napr. Potančoková 2012 a 2013; Šalamounová – Nývlt 2006; Šprocha – Tišliar 2019; Zeman 2007) mimomanželská plodnosť a podiel detí narodených mimo manželský zväzok je síce pomerne značne diferencovaný podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, ale s negatívnym vzdelanostným gradientom, keď s rastúcim vzdelaním sa znižuje váha detí narodených nevydatým ženám. Rovnako viaceré predchádzajúce analýzy (napr. Jurčová a kol. 2010; Bleha a kol. 2014; Šprocha a kol. 2019) poukazujú na pretrvávanie určitých priestorových rozdielov v zastúpení detí narodených mimo manželstva na Slovensku. Obdobne ako v Česku (pozri napr. Nývlt – Šalamounová 2004; Šalamounová – Šamanová 2005) ide najmä o okresy s problematickým socio-ekonomickým profilom.

Preto niektorí autori (napr. Rychtaříková 2006; Katrňák 2006; Matulník 1998) sa pri vysvetľovaní rastúcej nemanželskej plodnosti v česko-slovenskom

priestore skôr opierajú o teoretický koncept vplyvu štrukturálnych premenných, resp. vysvetľujú tento fenomén ako odraz krízového až deviačného správania. Racionálne až ekonomizujúce rozhodnutie, čiže ekonomická kalkulácia ziskov a strát pri vstupe do manželstva verzus život slobodnej (prípadne osamelej) matky predstavuje ústredný motív tohto štrukturálneho prístupu (Vondráčková a kol. 2014). Ako ďalej dodávajú autorky (Vondráčková a kol. 2014: 145), argumenty vychádzajú z nastavenia sociálnej politiky štátu a sociálneho systému, ktorý síce manifestačne podporuje rodiny s deťmi, latentne však rozširuje rady slobodných matiek, pre ktoré je ekonomicky výhodné zvoliť stratégiu nemanželsky narodeného dieťaťa.

Pre ženy s nízkym vzdelaním je nízkokvalifikovaný muž s neistým postavením na trhu práce a s nízkym často nepravidelným príjmom nie príliš atraktívny manželský partner (Chaloupková 2007). Ako naznačujú výsledky niektorých zahraničných výskumov (Edin 2000; Walter 2001), v takomto prípade ženy radšej nevstupujú do manželstva s nádejou, že sa ich situácia zlepší, alebo nájdu lepšie situovaného partnera. Friedman a kol. (1994) a v nadväznosti tiež Vašková (2006) v tomto smere poukazujú na aspekt, kedy slobodné materstvo môže predstavovať pre mladé ženy s nízkym vzdelaním krátkodobé riešenie ich neistej situácie. Vo svojej teórii redukcie neistoty Friedman a kol. (1994) poukazujú na skutočnosť, že ak má človek možnosť výberu volí takú situáciu (aj keď s určitou dávkou rizika), u ktorej vie aspoň do určitej miery odhadnúť konzekvencie svojho správania. Ako dopĺňa Hamplová (2007: 152) jednou zo stratégií, ako neistotu znížiť, je voľba takej aktivity, ktorá predurčí vývoj ďalších udalostí, aj napriek tomu, keď toto predurčenie nemusí mať vždy pozitívne dopady na život daného aktéra. Rodičovstvo mladých nevydatých žien často v problematickej životnej a ekonomickej situácii by tak mohlo byť pragmatickou reakciou, kedy existuje len veľmi obmedzený zoznam alternatívnych životných stratégií, z ktorých dokážu čerpať istotu a sociálne ukotvenie (Hamplová 2007: 152). Vašková (2006) k tomu dodáva, že materstvo je u žien s problematickým prístupom k vyššiemu vzdelaniu a následne aj oficiálnemu trhu práce jedným z hlavných zdrojov identity a statusu vo svojom miestnom spoločenstve. Zaujímavé výsledky v tomto smere priniesol aj výskum Hamplovej a Řehákovéj (2006), ktorý ukázal, že v regiónoch s problematickými ekonomickými podmienkami sa riziko nemanželskej plodnosti u veľmi mladých žien výrazne zvyšuje, kým v regiónoch s lepšou hospodárskou situáciou išlo skôr o staršie ženy. To by mohlo naznačovať na aspekt, keď veľmi mladé ženy volia stratégiu slobodného materstva ako nástroj, prostredníctvom ktorého čelia nedostatku iných životných príležitostí, kým u starších pravdepodobne lepšie ekonomicky zaistených žien nemanželská plodnosť súvisí skôr s inými ako ekonomickými dôvodmi (Hamplová – Řeháková 2006).

Obidva hlavné teoretické prístupy predpokladajú, že mimomanželská plodnosť je výsledkom zámernej voľby (Vondráčková a kol. 2014). Ako však dopĺňajú Vondráčková a kol. (2014: 145), sociologické teórie a empirické zistenia doteraz nedospeli k jednoznačnému záveru, či dôvodom nemanželskej plodnosti je slobodné rozhodnutie jedinca/jedincov, alebo je príčinou nejaká prekážka, ktorá môže pôsobiť na individuálnej i štruktúrnej úrovni. Okrem toho je potrebné tiež doplniť, že existuje viacero ďalších možných príčin, ktoré žena vo svojich rozhodovacích procesoch len ťažko môže ovplyvniť (napr. nedostatok vhodných partnerov v danej spoločnosti, partner odmieta stup do manželstva, absencia konkrétneho jedinca a pod.) (bližšie Vondráčková a kol. 2014).

Dáta a metódy

Zdrojom údajov pre naše analýzy sú bežne nedostupné anonymizované primárne údaje Štatistického úradu Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR) z každoročného vyčerpávajúceho Hlásenia o narodení rady Obyv 2-12. Tie sme v čase písania príspevku v digitálnej podobe mali k dispozícii pre obdobie rokov 1992 – 2019. Z nich sme na základe premennej rodinný stav matky pri narodení dieťaťa identifikovali všetky prípady pôrodov detí v manželstve a mimo manželstva a k nim všetky zbierané informácie o samotnom pôrode a predovšetkým pre naše účely o matke dieťaťa.

Pri makroprístupe k problematike rodenia detí mimo manželstva a podielu nemanželských detí išlo konkrétne o vek ženy, jej najvyššie dosiahnuté vzdelanie, rodinný stav, národnosť, miesto bydliska a poradie narodeného dieťaťa. Analyzovali sme pritom nielen samotné diferencie medzi skupinami, so snahou určiť, ktoré ženy častejšie rodia deti mimo manželský zväzok, ale tiež sme sa pokúsili identifikovať, ako sa tieto diferencie menili od začiatku 90. rokov.

Za účelom poskytnutia širšieho časového rámca pri analýze procesu plodnosti žien v manželstve a mimo manželstva boli využité aj údaje o počte živonarodených detí a štruktúra žien podľa veku (5-ročných vekových skupín) a rodinného stavu z verejne dostupnej databázy DATACube ŠÚ SR⁴. Z nich boli následne konštruované čisté miery (miery 1. kategórie) plodnosti vydatých a nevydatých žien podľa vekových skupín.

Anonymizované primárne údaje z Hlásení o narodení boli následne použité aj pri individuálnom analytickom mikroprístupe, prostredníctvom ktorého sme sa snažili overiť predchádzajúce získané výsledky z agregovaných vstupných údajov. Za účelom určenia vplyvu vybraných premenných na rodenie detí v manželstve alebo mimo manželstva bola použitá metóda binárnej logistickej

⁴ Databáza je dostupná online na stránke <http://datacube.statistics.sk/>

regresie. Závislou premennou v tomto prípade je narodenie dieťaťa mimo manželstva, teda slobodnej, rozvedenej alebo ovdovenej žene (1), resp. narodenie dieťaťa vydatej žene (0). Do vysvetľujúceho modelu sme v zmysle predchádzajúceho makroprístupu použili tieto nezávislé premenné:

1) vek ženy (1 = do 20 rokov, 2 = 20-24 rokov, 3 = 25-29 rokov, 4 = 30-34 rokov, 5 = 35-39 rokov, 6 = 40 a viac rokov),

2) biologické poradie pôrodu (1 = prvý pôrod, 2 = druhý pôrod, 3 = tretí a ďalší pôrod),

3) najvyššie dosiahnuté vzdelanie (1 = základné a bez vzdelania, 2 = stredoškolské bez maturity, 3 = stredoškolské s maturitou, 4 = vysokoškolské),

4) národnosť (1 = slovenská, 2 = maďarská, 3 = rómska, 4 = iná),

5) kraj miesta bydliska (1 = Bratislavský, 2 = Trnavský, 3 = Trenčiansky, 4 = Nitriansky, 5 = žilinský, 6 = Banskobystrický, 7 = Prešovský, 8 = Košický),

6) miesto bydliska (1 = mesto, 2 = vidiecke sídlo),

7) veľkostná skupina obce miesta bydliska (1 = do 1 000 obyvateľov, 2 = od 1 000 do 2 000, 3 = od 2 000 do 5 000, 4 = od 5 000 do 10 000, 5 = od 10 000 do 50 000, 6 = od 50 000 do 100 000, 7 = 100 000 a viac obyvateľov).

Rast podielu detí narodených mimo manželstva je možné z hľadiska primárnych demografických faktorov vysvetliť zmenou rodinného stavu žien v reprodukčnom veku, ďalej zvyšovaním alebo znižovaním intenzity rodenia detí v manželstve alebo mimo manželstva, ako aj samotnou zmenou vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku. Za účelom identifikácie vplyvu týchto komponentov na nárast zastúpenia nemanželských detí sme aplikovali dekompozičnú techniku vyvinutú das Guptom (1994) a aplikovanú na tieto účely v práci Smith a kol. (1996).

Samotný podiel detí narodených mimo manželstva je vo všeobecnosti daný pomerom medzi počtom narodených detí nevydatým ženám a celkového počtu narodených detí.

$$\text{podiel}^{\text{mimo}} = \frac{N^{\text{mimo}}}{N^{\text{spolu}}} \cdot 100 \quad (1)$$

Čitateľ tohto vzťahu je následne výsledkom intenzity rodenia nemanželských detí a počtom nevydatých žien v reprodukčnom veku (najčastejšie $x = 15-49$ rokov):

$$N^{\text{mimo}} = \sum_x f_x^{\text{mimo}} \cdot P_x^{\text{nevydaté}} \quad (2)$$

Ten je možné ďalej vyjadriť aj v zmysle:

$$N^{mimo} = \sum_x \frac{N_x^{mimo}}{P_x^{nevydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{nevydaté}}{P_x^{spolu}} \quad (3)$$

Menovateľ vo vzťahu (1) predstavuje súčet detí narodených vydatým a nevydatým ženám, a preto je možné uviesť:

$$N^{spolu} = N^{mimo} + N^{v\ manžel} \quad (4)$$

a teda:

$$N^{spolu} = \sum_x \frac{N_x^{mimo}}{P_x^{nevydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{nevydaté}}{P_x^{spolu}} + \sum_x \frac{N_x^{v\ manž}}{P_x^{vydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{vydaté}}{P_x^{spolu}} \quad (5)$$

Spojením výrazu (3) a (5) do spoločného vzťahu (1) následne získavame komplexné vyjadrenie podielu detí narodených mimo manželstva:

$$\begin{aligned} \text{podiel}^{mimo} &= \\ &= \frac{\sum_x \frac{N_x^{mimo}}{P_x^{nevydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{nevydaté}}{P_x^{spolu}}}{\sum_x \frac{N_x^{mimo}}{P_x^{nevydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{nevydaté}}{P_x^{spolu}} + \sum_x \frac{N_x^{v\ manž}}{P_x^{vydaté}} \cdot \frac{P_x^{spolu}}{p^{spolu}} \cdot \frac{P_x^{vydaté}}{P_x^{spolu}}} \end{aligned} \quad (6)$$

Ako sme uviedli vyššie, vo všeobecnosti môžeme hovoriť o 4 primárnych demografických faktoroch, ktoré ovplyvňujú podiel narodených detí mimo manželstva a ich zmeny v čase prípadne stoja v pozadí vzniku diferencií medzi populáciami. Ide o vplyv efektu zmeny vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku. Ten označíme ako α -efekt. Zmena štruktúry žien podľa veku a rodinného stavu predstavuje β -efekt. Posuny v intenzite plodnosti nevydatých žien predstavujú γ -efekt a δ -efekt je tvorený zmenou intenzity plodnosti vydatých žien. V zmysle uvedených efektov môžeme následne daný výraz (6) zapísať ako:

$$\text{podiel}^{mimo} = \frac{\sum_x \alpha_x \cdot \beta_x \cdot \gamma_x}{\sum_x \alpha_x \cdot \beta_x \cdot \gamma_x + \sum_x \alpha_x \cdot (1 - \beta_x) \cdot \delta_x} \quad (7)$$

Ak určíme vo všeobecnosti hodnoty jednotlivých faktorov populácie Slovenska v roku 1990 ako A,B,C,D a pre populáciu Slovenska v roku 2019 v podobe

a,b,c,d, potom môžeme pre $\beta\gamma\delta$ -standardizovaný podiel detí mimo manželstva získať vzťah:

v populácii 1990:

$$podiel_{1990}^{\beta\gamma\delta,stand,mimo} = \left[\frac{bcd+BCD}{4} + \frac{bcD+bCd+Bcd+BCd+BcD+bCD}{12} \right] A \quad (8)$$

v populácii 2019:

$$podiel_{2019}^{\beta\gamma\delta,stand,mimo} = \left[\frac{bcd+BCD}{4} + \frac{bcD+bCd+Bcd+BCd+BcD+bCD}{12} \right] a \quad (9)$$

Vplyv α -efektu empiricky odvodíme ako:

$$\begin{aligned} & podiel_{2019}^{\beta\gamma\delta,stand,mimo} - podiel_{1990}^{\beta\gamma\delta,stand,mimo} = \\ & = \left[\frac{bcd + BCD}{4} + \frac{bcD + bCd + Bcd + BCd + BcD + bCD}{12} \right] (a - A) \end{aligned} \quad (10)$$

Zostávajúce štandardizované podiely detí narodených mimo manželstva, ako aj empirické vyjadrenie vplyvu jednotlivých efektov získavame analogicky uvedenými vzťahmi s príslušnou zmenou fixovaných premenných (faktorov).

Historické pozadie a postavenie Slovenska z pohľadu nemanželskej plodnosti v európskom priestore

Úzke prepojenie medzi životom v manželstve, realizáciou reprodukčných zámerov a z toho prameniaca nízky podiel detí narodených mimo manželstva má na Slovensku dlhú historickú tradíciu. Ako dopĺňajú etnologické výskumy z prvej polovice 20. storočia (napr. Salner 1984; Švecová 1997), kombinácia značného vplyvu cirkvi a silných vnútorných kontrolných mechanizmov miestnych spoločenstiev vytvárali z manželského zväzku jediný legitímny priestor k rodeniu detí. Naopak nevydaté matky a nemanželské deti boli vnímané veľmi negatívne. Inštitucionalizovať rodinu a odsúdiť narodenie dieťaťa bolo predovšetkým v záujme perspektív potomstva a prosperity celej spoločnosti (Švecová 1997: 84). Spomenuté výskumy však tiež poukazujú na častejší výskyt nemanželských detí v mestskom prostredí a tiež v prostredí novo sa formujúcich vidieckych spoločenských štruktúr roztratených osídlení (kopanice, lazy), kde vplyv vnútorných kontrolných mechanizmov už nemal takú silu, resp. ešte nedošlo k ich plnému etablovaní. Okrem toho náš výskum z rokov 1919 – 1937 ukázal (Šprocha – Tišliar 2008), že vyššie zastúpenie nemanželských detí bolo možné spájať tiež s priestorom južného a juhovýchodného Slovenska, osobami cigánskej a židovskej národnosti, v kategórii iná národnosť a najväčšími mestami. Na to, že nie všetky koncepcie sa v tomto období realizovali striktné v manželskom zväzku poukazuje aj podiel prvých detí narodených do 9 mesiacov od sobáša. Ako ukázali dostupné údaje z rokov

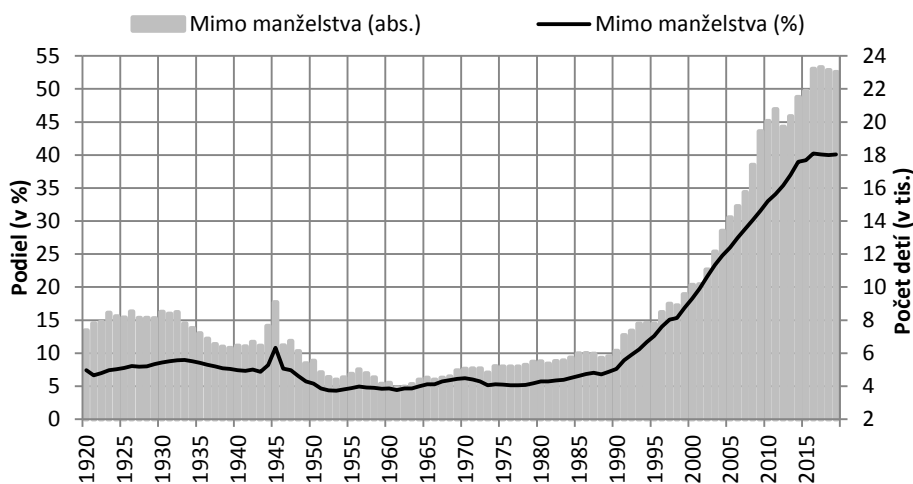
1925 – 1937, zastúpenie predmanželských koncepcií sa pohybovalo na úrovni 20 %. To znamená, že až jedná pätina zo všetkých prvých manželských detí bola pravdepodobne počatá ešte pred tým ako dvojica vstúpila do manželstva. Zaujímavé informácie k tejto problematike tiež priniesli dáta o legitimizácii nemanželských detí. Išlo o legislatívny akt, ktorým sa nemanželským deťom prisúdilo právne postavenie manželských detí. Najčastejšie išlo o dodatočné uzavretie manželstva medzi biologickými rodičmi. Ako však ukázali publikované údaje z medzivojnového obdobia, do 4 rokov od narodenia nemanželského dieťaťa sa k legitimizácii pristúpilo len v 1-4 prípadoch (Šprocha – Tišliar 2008).

Z uvedeného stručného prehľadu je zrejmé, že aj keď z historického hľadiska na Slovensku existovali silné spoločenské mechanizmy kontrolujúce realizáciu koncepcií v manželskom zväzku, predsa len časť reprodukcie sa týkala nevydatých žien. Potvrdzujú to napokon aj samotné empirické údaje o zastúpení detí narodených mimo manželstva a samotná úroveň plodnosti nevydatých žien.

Podiel detí narodených mimo manželstva sa na území Slovenska podľa uhorských štatistík pred prvou svetovou vojnou pohyboval na úrovni 8 %. Nárast intenzity sobášnosti a s ňou spojená kompenzačná fáza plodnosti, ku ktorej došlo na začiatku 20. rokov minulého storočia (bližšie pozri napr. Šprocha – Tišliar 2008, 2016, 2018) znamenali dočasný mierny pokles podielu nemanželských detí pod hranicu 7 %. Následný vývoj však bol v znamení postupného nárastu, ktorý vrcholil v prvej polovici 30. rokov na takmer 9 %. Po odznení najhorších dopadov hospodárskej krízy sa podiel detí narodených mimo manželstva postupne znižoval až klesol pod 8 %. Údaje týkajúce sa populácie oklieštenej Slovenskej republiky signalizujú, že tento vývoj pokračoval, keďže v rokoch 1940 – 1943 dosiahol predmetný ukazovateľ hranicu 7,0-7,5 %. K tomu pravdepodobne prispeli aj viaceré snahy vtedajších politických činiteľov o „obrodienie slovenskej rodiny“ s niektorými prvkami špecifickej pronatalitne zameranej populačnej politiky. (bližšie napr. Tišliar 2013) Prechod frontu a s ním spojené rôzne hraničné situácie priniesli v roku 1945 nárazový nárast podielu detí narodených mimo manželstva, a to až na úroveň 11 %. Nasledujúci vývoj najprv poznačený oživením sobášnosti a manželskej reprodukcie (napr. Šprocha – Tišliar 2018; Vaňo a kol. 2000) a následne v čoraz väčšej miere aj spomínaným komplexom špecifických životných podmienok kreovaných počas minulého režimu viedli k poklesu podielu detí narodených nevydatým ženám a ich stabilizácii na veľmi nízkej úrovni. Napríklad od začiatku 50. do konca 60. rokov tvorili nemanželské deti len približne 5 % z celkového počtu narodených detí na Slovensku. Koniec 60. rokov síce priniesol určitý mierny nárast na hranicu 6 %, no nasledujúci komplex pronatalitných a na legitímne uzavreté manželské zväzky mladých

rodín s deťmi zameraných opatrení viedol nielen k určitému oživeniu reprodukcie vydatých žien, ale tiež podmienil ďalší pokles podielu detí narodených mimo manželský zväzok opätovne pod úroveň 5 %. Pomerne skoré vyprchanie pozitívneho vplyvu spomínaných opatrení na reprodukčnú klímu sa odrazilo aj na návrate rastového trendu podielu nemanželských detí už koncom 70. rokov. Niektoré sociologické výskumy (napr. Možný 1987) tak už v druhej polovici 80. rokov signalizovali na premenu rodinných štartov práve v spojitosti s mierne rastúcim podielom detí narodených mimo manželstva. Na sklonku 80. rokov tak opätovne na Slovensku tvorili deti nevydatých žien približne 7 %. Nasledujúce obdobie však prinieslo historicky bezprecedentné zmeny a dynamický nárast. Už v prvej polovici 90. rokov podiel detí narodených mimo manželstva prekročil hranicu 10 % a do začiatku 21. storočia sa zdvojnásobil. Pri takmer nezmenenej dynamike tento trend pokračoval aj v ďalšom desaťročí a vyvrcholil na úrovni 40 %, na ktorej sa od roku 2015 stabilizoval.

Obrázok č. 1: **Historický vývoj počtu a podielu detí narodených mimo manželstva na Slovensku**

Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorov

V európskom priestore historicky nízky podiel detí narodených mimo manželstva na Slovensku nebol ničím výnimočným. Ešte na začiatku 60. rokov dosahoval tento ukazovateľ nízku úroveň (do 10 %) v podstate v takmer všetkých populáciách (s výnimkou Islandu⁵). Odmietanie tradičnej rodiny, príklon k individualizmu, osobnej slobode a nezávislosti viedli najmä

⁵ Podľa údajov EUROSTATu, tesne nad hranicou 10 % sa nachádzali už len Rakúsko a Švédsko spomedzi krajín Západu a na Východe to bolo Lotyšsko.

v severnej a neskôr v západnej Európe k častejšiemu odmietaniu manželských zväzkov (pokles sobášnosti a nárast priemerného veku pri 1. sobáši), k nárastu počtu a podielu mladých ľudí žijúcich v rôznych formách kohabitácií a uzavretie manželstva prestávalo byť pre narodenie dieťaťa dôležitým predpokladom (Bartoňová 2001). Na konci 80. rokov tak už môžeme identifikovať pomerne značné rozdiely, a preto aj legitimita narodených detí sa stala dôležitým diferenčným znakom charakteru reprodukcie populácií týchto dvoch politických blokov (bližšie napr. Monnier – Rychtaříková 1992; Ní Bhrolcháin 1993; Sobotka 2004 a 2011). Detailnejšia analýza však ukazuje, že tento V-Z gradient neplatil úplne. Napríklad vo viacerých krajinách južnej Európy (Španielsko, Taliansko, Grécko, Malta, Cyprus) a vo Švajčiarsku zostával podiel nemanželských detí naďalej pod hranicou 10 %, kým naopak v niektorých populáciách východného bloku so silnou protestantskou tradíciou (Estónsko, Lotyšsko, býv. NDR, Slovinsko) došlo v 70. a v 80. rokoch k pomerne významnému nárastu (Sobotka 2002). Vďaka tomu už na konci socialistickej éry patrili medzi krajiny s najvyšším podielom detí narodených mimo manželstva v európskom priestore. Ako poznamenáva Bartoňová (2001), vývoj tohto ukazovateľa tak zreteľne silne ovplyvňujú spoločenské tlaky a kultúrne odlišnosti jednotlivých krajín. Rovnako Sobotka (2002) a Sobotka s Toulemon (2008) poukazujú na významnú diverzitu rodenia detí mimo manželstva v európskom priestore, ktorú nie je možné vysvetliť žiadnymi generalizujúcimi geografickými alebo geopolitickými hranicami, ale má skôr pôvod v hlbších kultúrnych a religióznych tradíciách, ako aj rozdielnych historických podmienkach. Rozpad socialistického bloku a celková spoločenská, hospodárska, politická a kultúrna zmena prispela v tomto priestore k spomínanej významnej premene reprodukčného správania. Jedným z jej dôležitých znakov sa stal tiež nárast podielu detí narodených mimo manželstva. Špecifické postavenie v tomto smere mali niektoré historicky protestantské krajiny (napr. Estónsko, býv. NDR), v ktorých zastúpenie nemanželských detí od konca 80. rokov opäť dramaticky vzrástlo a ich súčasná úroveň sa stabilizovala na hodnotách (50-60 %). Medzi historicky katolíckymi krajinami Sobotka (2002) v zmysle stupňa tradicionalizmu a sekularizácie rozlišuje katolícke sekularizované, v ktorých podiel nemanželských detí už dosahuje úroveň porovnateľnú s populáciami Západu (Česko a čiastočne aj Maďarsko) a pás katolíckych krajín (Poľsko, Chorvátsko, Litva), ktoré zaznamenali len pozvoľný rast tohto ukazovateľa. Podobnú dichotómiu môžeme identifikovať aj v prípade pravoslávnych krajín, kde Sobotka (2002) rozlišuje „tradičnejšie“ (ako napríklad Bielorusko, Moldavsko, Ukrajina, Severné Macedónsko) a „modernejšie“ (Bulharsko, Rumunsko a Rusko). Vývoj v posledných necelých dvoch desaťročiach však tento obraz do určitej miery pozmenil. Najvyšší podiel (viac ako 50 %) nemanželských detí dosahujú okrem štátov severnej Európy aj

Portugalsko, Holandsko, Slovinsko, Estónsko a Bulharsko. Opačná situácia zostala v niektorých pravoslávnych krajinách južnej Európy (Severné Macedónsko, Grécko) s niečo viac ako desatinou nemanželských detí a tiež na Cypre, v Chorvátsku a Poľsku, kde dosahujú približne pätinu až štvrtinu. Relatívne nízke zastúpenie nachádzame aj v Litve a Švajčiarsku, kde sa váha detí narodených nevydatým ženám pohybuje na úrovni 25-27 %. Slovensko tak so svojimi 40 % patrí v európskom prostredí v súčasnosti spoločne s Maďarskom, Rakúskom, Lotyšskom a Írskom ku krajinám s mierne podpriemerným podielom.

Rodenie detí mimo manželstva na Slovensku a jeho zmeny v čase

Hlavnou skupinou žien, ktorá sa dlhodobo na Slovensku podieľa na formovaní skupiny nemanželských detí sú slobodné osoby. Získané výsledky dokonca poukazujú na zvýraznenie ich váhy (viac ako 92 %) na celkovom počte detí narodených nevydatým. Marginálnou skupinou sa stali nemanželské deti ovdovených a kleslo tiež zastúpenie detí rozvedených žien (na približne 7 %). Za týmito zmenami stojí komplex viacerých transformačných posunov. Jednak sú to štrukturálne faktory, keď od začiatku 90. rokov došlo na Slovensku k výraznému nárastu počtu slobodných žien v reprodukčnom veku. V prípade rozvedených síce identifikujeme rovnaký trend, no ten nebol tak dynamický a navyše posledné desaťročie sa nieslo v znamení určitého poklesu počtu rozvedených žien vo veku 15-49 rokov. Súčasne s tým je možné vidieť určité zmeny vo vekovej štruktúre týchto osôb. Kým slobodnými sú najmä mladšie ženy, skupina rozvedených sa čoraz častejšie tvorí osobami v poslednej dekáde reprodukčného veku. Tieto vekové posuny v čase, ako aj medzi jednotlivými skupinami potom ovplyvňujú aj samotné šance stať sa matkou.

To potvrdzuje aj samotná intenzita rodenia detí. Čisté miery plodnosti slobodných žien najmä v posledných dvoch desaťročiach výrazne vzrástli, a to v podstate vo všetkých vekových skupinách, pričom najdynamickejšie sa tento trend prejavil vo veku 30-39 rokov. Rast intenzity plodnosti nachádzame aj u rozvedených, no najintenzívnejšie práve v najmladších vekoch (do 25 rokov), kde v populácii Slovenska došlo ku značnej redukcii počtu rozvedených. Naopak vek 35 a viac rokov, v ktorom sa združuje najväčší kontingent rozvedených, sa vyznačoval najmenším rastom intenzity plodnosti a súčasne je to aj vek, v ktorom je šanca stať sa matkou medzi rozvedenými najnižšia. Stále tak platí, že ak sa žena rozvedie v mladom veku, jej šance stať sa ešte matkou sú stále pomerne vysoké (a dokonca vyššie ako u slobodných žien), no s rastúcim vekom pri rozvode značne klesajú. V prípade ovdovených žien vzhľadom na významné zlepšenie úmrtnostných pomerov mužov v reprodukčnom veku došlo nielen k výraznej redukcii ich početnosti v tomto vekovom

spektre, ale čoraz častejšie je táto skupina žien tvorená osobami na konci reprodukčného obdobia, kde šance stať sa matkou sú už nízke.

Ak celkovú intenzitu rodenia nemanželských detí vyjadríme všeobecnou mierou⁶, potom zistíme, že od začiatku 90. rokov vzrástol priemerný počet detí narodených slobodným ženám z hodnoty približne 17 ‰ na viac ako 35 ‰. U rozvedených môžeme najprv identifikovať mierny rast zo 16,5 ‰ na 19 ‰, no v poslednom desaťročí došlo k určitej redukcii intenzity rodenia detí na približne 15,5 ‰. Určitý rast všeobecnej miery nachádzame aj u ovdovených žien, no celkovo ich intenzita rodenia detí zostáva na nízkej úrovni.

Staršie analýzy Zemana (2007) z českého a Potančokovej (2012) zo slovenského prostredia z obdobia ukazovali na spojitosť medzi poradím narodeného dieťaťa a jeho legitimitou. Kým v minulosti sa v Česku ako nemanželské rodili najmä deti prvého poradia, obdobie 90. rokov a začiatku tohto milénia sa nieslo v znamení zvyšovania podielu aj detí vyšších poradií (Zeman 2007). Analýza povojnového vývoja zastúpenia detí narodených nevydatým ženám na Slovensku však poukazuje na niektoré odlišnosti. Predovšetkým v prvých desaťročiach po druhej svetovej vojne došlo k určitej konvergencii jednotlivých paritných skupín z pohľadu zastúpenia nemanželských detí. Táto homogenizácia charakteru reprodukcie však nedokázala úplne potlačiť existujúce diferencie, a preto aj na Slovensku dlhodobo platilo častejšie rodenie prvých detí mimo manželský zväzok. Na druhej strane podpriemerné zastúpenie dosahovali tieto deti v prípade druhých a tretích parít. Približne od začiatku 60. rokov však môžeme identifikovať nárast zastúpenia detí narodených mimo manželstva u vyšších poradií. V skupine 5 a viac detí bol tento trend tak významný, že sa takmer vyrovnala skupine detí prvého poradia. Práve tieto dve paritné skupiny sa vyznačovali nadpriemerne častým rodením nemanželských detí, kým v prípade druhých a tretích detí išlo o marginálnu reprodukčnú stratégiu. Z uvedeného je zrejmé, že medzigeneračne sa presadzujúci model dvoj a čiastočne aj trojdetnej rodiny na Slovensku prispel k tomu, že tieto reprodukčné zámery boli realizované takmer výlučne v manželskom zväzku. Jednodetnosť a viacdetnosť, ktoré sa stali menej vyhľadávanými v procese kompletizácie veľkosti rodiny, boli aj v prostredí všeobecne nízkej nemanželskej plodnosti preda len častejšie poznačené rodením detí nevydatými ženami. Môžeme sa domnievať, že tieto postupne špecifické reprodukčné stratégie sa v čoraz väčšej miere týkali aj špecifických skupín osôb (napr. ženy s vysokým a veľmi nízkym vzdelaním, ženy z prostredia marginalizovaných komunít a pod.).

Transformačné zmeny prebiehajúce v slovenskej spoločnosti od začiatku 90. rokov tento obraz čiastočne pozmenili. Predovšetkým je potrebné po-

⁶ Všeobecná miera plodnosti vyjadruje priemerný počet narodených detí na 1000 žien príslušného rodinného stavu vo veku 15-49 rokov.

dotknúť, že rast podielu detí narodených mimo manželstva sa dotýkal všetkých paritných skupín. Dá sa tak povedať, že ide o všeobecne akceptovaný fenomén. Súčasne s tým, ale došlo ku značnej heterogenizácii, keď rozdiely v zastúpení nemanželských detí medzi jednotlivými skupinami žien podľa počtu narodených detí sa značne prehĺbili. V posledných rokoch sa podiel detí narodených nevydatým matkám na Slovensku viac menej stabilizoval na úrovni 40 %, no u detí piateho a vyššieho poradia majú nemanželské pôrody už jasnú prevahu. V podstate vyrovnaný podiel medzi manželskými a nemanželskými pôrodmi identifikujeme u detí prvého poradia. Pomerne dynamicky rástla aj váha nemanželských detí u štvrtých detí a čiastočne aj tretích detí, no v poslednej dekáde došlo skôr k určitej stagnácii. Aj preto dnes platí, že zastúpenie štvrtých detí narodených mimo manželstva je približne na úrovni celoslovenského priemeru. čo môže naznačovať na existenciu funkčných kohabitácií nahradzujúcich sobáš, teda nielen predmanželské kohabitácie, do ktorých sa ešte pred svadbou „stihli“ narodiť deti prvého poradia. V prípade tretích detí došlo najprv v 90. rokoch k vyrovnaniu s priemerom Slovenska. Vývoj v poslednom období sa však niesol v znamení menej dynamického rastu, vďaka čomu sa opätovne táto paritná skupina vyznačuje menej častým rodením nemanželských detí. To jednoznačne platí aj o druhých deťoch. V oboch skupinách tak v súčasnosti stále majú zrejmu prevahu pôrody v manželskom zväzku, ktoré tvoria necelých 70 %. Podobný scenár nachádza Zeman (2007) aj v Česku. Môžeme predpokladať, že rodenie druhých a tretích detí v manželstve je naďalej podmienené všeobecne akcentovaným dvojdetným modelom manželskej rodiny. V prípade ďalších detí už do úvahy vstupuje aj skutočnosť, že v porovnaní s priemerom Slovenska ide z reprodukčného hľadiska o neštandardné skupiny žien, ktoré sa okrem iného tiež častejšie vyznačujú nízkym vzdelaním (Šprocha – Tišliar 2019), pochádzajú zo špecifického marginalizovaného prostredia (Šprocha 2014), prípadne sa hlásia k rómskemu etniku (Šprocha – Ďurček 2017). Navyše sa tieto aspekty pomerne často vzájomne kombinujú, pričom dôležitým znakom je aj vyššia šanca, že do manželstva nevstúpia (napr. Šprocha – Ďurček 2017; Šprocha 2014) a veľkú časť (prípadne všetky) svoje reprodukčné zábery budú realizovať mimo manželský zväzok. V ich prípade je tak možné predpokladať, že realizácia viacerých reprodukčných zámerov mimo manželstva môže naznačovať na existenciu funkčných kohabitácií, teda nielen predmanželské kohabitácie, do ktorých sa ešte pred svadbou „stihli“ narodiť prvé deti.

Porovnanie časovania rodenia detí v manželskom zväzku s nemanželskými deťmi na Slovensku v dlhodobom kontexte po druhej svetovej vojne ukazuje na niektoré špecifické rysy rodenia detí nevydatým ženám. Predovšetkým sa ukazuje, že obdobie minulého politického režimu orientované na manželskú rodinu posunulo rodenie detí mimo manželstva a najmä rodenie prvých

nemanželských detí takmer výlučne do začiatku reprodukčných dráh. Pokles priemerného veku pri narodení prvého dieťaťa síce identifikujeme aj u vydatých žien, no pri nemanželských deťoch bol tento proces nielen dynamickejší, ale prebiehal dlhšiu dobu, kým u vydatých osôb sa v podstate už od konca 50. rokov dá hovoriť o určitej stabilite modelu časovania. Na začiatku 70. rokov sa vďaka tomu vydaté ženy stávali prvýkrát matkami v priemere o takmer dva roky neskôr (takmer v 23. rokoch), ako tomu bolo v prípade nevydatých osôb (približne 21 rokov). Existujúce údaje však podrobnejšiu štruktúrnú analýzu žien rodiacich v tomto období detí mimo manželstva neumožňujú. Dá sa len predpokladať, že trend posunu nemanželskej plodnosti do čoraz mladšieho veku bol výsledkom akejsi selekcie špecifickej podskupiny žien, u ktorej sa rodenie detí mimo manželský zväzok a súčasne aj skorý začiatok (aj v kontexte vtedajšieho obdobia) reprodukčných dráh stali dôležitou črtou ich modelu reprodukcie. Uvedený jav sa prejavil aj na celkovej štruktúre plodnosti nevydatých žien podľa veku. Vo veku do 25 rokov sa podiel nemanželskej plodnosti postupne zvýšil až na takmer 70 %, kým u vydatých žien ku koncu 80. rokov dosahovali príspevky tejto vekovej skupiny maximum na úrovni približne 55 %. Aj to potvrdzuje ako významne bola nemanželská plodnosť žien na Slovensku počas minulého politického režimu koncentrovaná do mladého a veľmi mladého veku.

Obdobie posledných troch desaťročí prinieslo významné zmeny v časovaní rodenia detí. Predovšetkým sme svedkami výrazného odkladania realizácie prvých a s tým aj prípadne ďalších reprodukčných zámerov do vyššieho veku (Potančoková a kol. 2008; Potančoková 2013; Šprocha – Tišliar 2016 a 2018). Pozornosť je však venovaná takmer výlučne zmenám celkovej plodnosti bez zohľadnenia legitimity narodených detí. Preto dôležitou otázkou, na ktorú sa budeme snažiť nájsť odpoveď, je či uvedené zmeny sa dotkli aj rodenia nemanželských detí a či boli rovnako dynamické ako v prípade rodenia detí vydatých žien. Doterajšie výsledky o rastúcom podiele detí narodených mimo manželstva, zvyšujúcej sa váhe druhých a ďalších detí na ich zastúpení, ako aj existencii funkčných kohabitácií (Džambazovič – Šprocha 2017) napovedajú, že aj v prípade skupiny nevydatých žien môžeme identifikovať značné zmeny v časovaní realizácie reprodukčných zámerov. Na druhej strane však stoja niektoré zistenia (napr. Potančoková 2012; Šprocha 2014; Šprocha – Tišliar 2019) signalizujúce, že nemanželské deti sú často doménou špecifických skupín žien, ktoré sa súčasne vyznačujú aj skorým začiatkom reprodukcie. Keďže sa však rodenie detí mimo manželstva stáva v slovenskej spoločnosti pomerne rozšírený fenomén (o čom hovorí aj 40% zastúpenie nemanželských detí), dá sa predpokladať vplyv oboch faktorov.

Podrobná analýza vývoja časovania manželskej a nemanželskej plodnosti potvrdila, že v oboch skupinách došlo na Slovensku k pomerne dynamickému

odkladaní rodenia detí do vyššieho veku. Vďaka tomu sa výrazne zvyšovali hodnoty priemerného veku vydatých a nevydatých žien pri narodení dieťaťa. Keďže hlavným impulzom je predlžovanie obdobia bezdetnosti a teda odkladanie materských štartov, najdynamickejšie v oboch skupinách žien rástol priemerný vek v prípade prvých detí. Dôležitým zistením je tiež, že kým v prípade vydatých žien sa načasovanie prvého materstva od začiatku 90. rokov posunulo o viac ako 5 rokov, u nevydatých sa priemerný vek pri prvom pôrode posunul len o niečo viac ako 3,3 roka. Vďaka tejto disproporcii v dynamike došlo k výraznému prehĺbeniu diferencií v načasovaní materských štartov medzi nevydatými a vydatými ženami, keď prvé dieťa mimo manželstva sa v priemere rodí o viac ako tri roky skôr. To súvisí nielen so samotným odkladaním materstva, ale aj rozhodnutia vstúpiť do manželstva.

V súvislosti s týmito zmenami došlo aj k transformácii vekového rozloženia nemanželskej plodnosti. Predovšetkým sa znížil podiel plodnosti v mladom veku do 25 rokov. Zo spomínaných približne 70 % klesli príspevky až k hranici 45 % a naopak sa takmer zdvojnásobila váha plodnosti vo veku nad 30 rokov, ktorá tak v súčasnosti tvorí takmer jednu tretinu z celej nemanželskej plodnosti. Ak to však porovnáme s vývojom v plodnosti vydatých žien, opätovne môžeme konštatovať, že svojou dynamikou tento vývojový trend značne zaostával. V manželstve sa v súčasnosti vo veku do 25 rokov koncentruje menej ako 15 % plodnosti, pričom naopak v druhej polovici reprodukčného veku ide už o prevažnú časť reprodukcie (53 %).

Popísaný vývoj, úroveň príspevkov, ako aj porovnanie s plodnosťou vydatých žien jednoznačne poukazuje na formovanie väčšej vekovej pluralizácie v realizácii reprodukčných zámerov u nevydatých žien. Potvrdil sa vyššie formulovaný predpoklad o stálej existencii skupiny žien, pre ktorých je voľba materstva mimo manželský zväzok v mladom veku dôležitou súčasťou ich reprodukčných dráh. Súčasne je však tiež zjavné, že aj v skupine nevydatých žien prebieha proces odkladania rodičovstva a jeho rozprestretie do širšieho vekového spektra reprodukčného veku, ako tomu bolo v podmienkach počas minulého politického režimu. Nárast zastúpenia nemanželských detí v druhej polovici reprodukčného veku je pritom možné spojiť nielen so špecifickou skupinou žien, ktoré viaceré svoje reprodukčné zámery realizujú mimo manželský zväzok. Vzhľadom na zvyšujúci sa podiel prvých detí narodených slobodným matkám vo veku nad 30 rokov je to tiež výsledok rôznych rozhodnutí v nastavení životných a reprodukčných dráh. Jednak môže ísť o absenciu vhodného partnera vo všeobecnosti, prípadne partnera, s ktorým by žena chcela vstúpiť do manželstva, ako aj vzájomné rozhodnutie páru stať sa rodičmi bez toho, aby pred narodením dieťaťa vstúpili do manželstva. K tomu môže prispievať aj rastúca spoločenská akceptácia slobodného materstva, resp. rodičovstva bez nutnosti uzavrieť manželský zväzok. Nepriamo by na to mohol

poukazovať aj klesajúci podiel predmanželských koncepcií. Kým na začiatku 90. rokov ešte viac ako polovica všetkých prvých detí narodených v manželstve bola pravdepodobne počatá ešte pred sobášom, v súčasnosti je ich zastúpenie približne polovičné.

Proces transformácie časovania plodnosti nevydatých žien môžeme analyzovať aj prostredníctvom medzipôrodných intervalov. Kým na začiatku 90. rokov bola priemerná dĺžka intervalu medzi narodením prvého a druhého dieťaťa mimo manželstva necelých 30 mesiacov, v súčasnosti sa uvedený ukazovateľ už dostal na hranicu takmer 47 mesiacov. Dôležitou informáciou v tomto kontexte je aj zmena rozloženia nemanželských druhých detí podľa doby uplynulej od prvého pôrodu ženy. Predovšetkým sme svedkami poklesu rýchlo za sebou idúcich pôrodov. Do 2 rokov od prvého pôrodu sa nevydatým ženám rodilo druhé dieťa takmer v 60% prípadov, kým v súčasnosti ich zastúpenie kleslo o polovicu. Čoraz častejšími sa stáva, že narodenie druhého dieťaťa je aj u nevydatej ženy odkladané a dochádza k nemu po dlhšej dobe od predchádzajúcej koncepcie. Napríklad v rozmedzí 2 až 4 rokov je to viac ako tretina a po uplynutí 5 a viac rokov dokonca už takmer štvrtina z celkového počtu druhých detí narodených mimo manželský zväzok.

Existencia špecifických reprodukčných podmienok počas minulého politického režimu v kombinácii s pretrvávajúcou vysokou normativitou manželskej reprodukcie sa prejavovali v podstate naprieč celou spoločnosťou. Potvrďuje to aj všeobecne nízky podiel detí narodených mimo manželstva bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie matiek. V polovici 70. rokov, pre ktoré prvýkrát disponujeme údajmi aj o vzdelaní žien pri pôrode, boli určitou výnimkou len ženy s najnižším vzdelaním. V ich prípade sa rodila mimo manželstva približne desatina detí. V ostatných vzdelanostných skupinách boli nemanželské deti v podstate marginálnou záležitosťou. Išlo o tri zo sto detí narodených ženám so stredoškolským vzdelaním bez maturity, 2 % dosahovali u žien s úplným stredoškolským vzdelaním a v prípade absolventiek terciárneho stupňa vzdelávania ich podiel dosahoval len 1,5 %. Môžeme predpokladať, že dôležitú úlohu pri takejto výraznej vzdelanostnej konvergencii zohrávali aj pred tým prijaté nové opatrenia populačnej politiky favorizujúce manželské zväzky s malými deťmi. Dôležitým zistením bola tiež skutočnosť, že deti narodené nevydatým ženám so základným vzdelaním tvorili v polovici 70. rokov až 70 % všetkých nemanželských detí.

Špecifickosť tejto skupiny žien sa prejavila aj v nasledujúcom samotnom vývoji podielu detí narodených mimo manželstva. Práve u žien s najnižším vzdelaním totižto už koncom 70. rokov registrujeme nástup pozvoľného rastu váhy nemanželských detí. V druhej polovici 80. rokov sa ich zastúpenie už takmer zdvojnásobilo. Vysvetlenie môžeme hľadať jednak v postupnej adaptácii spoločnosti na spomínané pronatalitné a propopulačné opatrenia preferujúce

manželský zväzok, ale predovšetkým v postupnej spoločenskej selekcii. So základným vzdelaním tak končili svoje vzdelanostné dráhy v čoraz väčšej miere len ženy s problematického prostredia, nefunkčných rodín, marginalizovaných komunit a pod., ktoré na sobášnom trhu značne znevýhodnené a nemali väčšie šance zlepšiť svoj status vydajom. Až v polovici 80. rokov sa rastový trend začína prejavovať aj u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Prvé transformačné roky priniesli v týchto dvoch vzdelanostných skupinách navyše dynamizáciu nastúpených zmien a diferencie sa ešte viac prehĺbili. Môžeme sa domnievať, že prudké socioekonomické posuny výrazným spôsobom otriasli postavením týchto skupín, do značnej miery znevýhodnili ich postavenie v spoločnosti, a to nielen na trhu práce, či finančnej stránke, ale aj na sobášnom trhu. Partnerky s nízkym vzdelaním pri pretrvávajúcej sobášnej homogamii na Slovensku (pozri napr. Šprocha – Džambazovič 2020) prestali byť vyhľadávanými, resp. samé neiniciujú vstup do manželstva s rovnako nízko vzdelaným partnerom. Sobáš s takouto osobou by im neumožnil žiadny sociálny vzostup, navyše často ide o nestabilný partnerský zväzok, s osobou neistého postavenia a nízkeho ohodnotenia na trhu práce (Chaloupková 2007). Na druhej strane materstvo často už v mladom veku je pre tieto ženy často nástrojom redukcie životnej neistoty (Friedman a kol. 1994; Hechter – Kanazawa 1997), či cesta ako získať určitý status v miestnej spoločnosti (Sobotka a kol. 2011).

K rastúcej vzdelanostnej diferenciácii zastúpenia nemanželských detí prispela aj dlhodobá stagnácia vo vývoji u žien s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. V ich prípade v podstate až obdobie od konca 90. a začiatku 21. storočia môžeme označiť ako iniciačnú fázu dynamizujúceho nárastu nemanželskej plodnosti. Súčasne tiež v týchto dvoch vzdelanostných skupinách platí, že posledné roky sa nesú v znamení opätovne nastupujúcej stagnácie. Dalo by sa povedať, že postupne sa v nich vyseletovala určitá podskupina žien, ktoré akceptujú materstvo mimo manželský zväzok. Pre väčšinu z nich (takmer 60 % u žien s úplným stredoškolským a 75 % s vysokoškolským vzdelaním) tak naďalej zostáva dôležitou stratégiou pre realizáciu reprodukčných zámerov najprv vstúpiť do manželstva. Na druhej strane u žien so základným (70 %) a stredoškolským vzdelaním (60 %) už jednoznačne dominuje model rodenia detí mimo manželstva. Ešte väčšie rozdiely môžeme identifikovať pri pohľade na charakter začiatku reprodukčných dráh. Len približne štvrtina prvých detí sa ženám s vysokoškolským vzdelaním narodí mimo manželský zväzok, kým u žien s najnižším vzdelaním je to až osem z desiatich detí a dve tretiny v prípade žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity.

Dôležitým diferenciačným znakom pri rodení nemanželských detí sa ukazuje byť aj národnosť matky. Dostupné údaje umožňujú plne porovnať len

obdobie od začiatku 90. rokov. Preto nie sme schopní odpovedať na otázku, ako sa podiel detí narodených mimo manželstva v jednotlivých národnostných skupinách vyvíjal pred začiatkom transformačného obdobia. Z dostupných čiastkových informácií sa dá usúdiť, že rodenie nemanželských detí bolo predsa len častejším javom u žien hlásiacim sa k maďarskej národnosti a predovšetkým u žien identifikovaných k vtedajšej cigánskej národnosti. Do určitej miery to podporujú aj údaje zo začiatku 90. rokov, keď podiel nemanželských detí u žien maďarskej národnosti prekročoval hranicu 12 % a u Rómiok dosahoval dokonca hodnotu 45 %. Naopak ženy slovenskej národnosti mali mierne podpriemerný podiel detí narodených nevydatým osobám (8 %). Vývoj v nasledujúcom období priniesol vo všetkých národnostných skupinách rastový trend. Súčasne však došlo aj ku značnej diferenciacii medzi jednotlivými národnosťami. Dynamicky rástlo najmä zastúpenie nemanželských detí u žien maďarskej národnosti. V ich prípade už majú tieto deti miernu prevahu. Ešte výraznejšie dominujú deti nevydatých rómskych žien. Ich zastúpenie v súčasnosti dosahuje už takmer tri štvrtiny. Rodenie detí mimo manželský zväzok sa tak stalo v tejto národnostnej skupine primárnym znakom reprodukčných stratégií. V majoritnej slovenskej národnostnej skupine sa nárast v posledných rokoch zastavil na úrovni približne 39 %. Jednoznačne najnižšiu dynamiku z pohľadu zvyšovania podielu nemanželských detí môžeme identifikovať u osôb hlásiacich sa k iným skupinám národností. Svojím podielom sa pritom na začiatku 90. rokov výraznejšie neodlišovali od celoslovenského priemeru a teda aj osôb slovenskej národnosti. V súčasnosti sa ich zastúpenie posledné roky pohybuje stabilne pod hranicou 30 %. Môžeme sa domnievať, že ženy hlásiace sa k týmto menej početným národnostným skupinám prichádzajú a zostávajú na Slovensku aj vďaka tomu, že tu nachádzajú manželských partnerov a v prevažnej miere tak realizujú svoje reprodukčné zámery až v manželskom zväzku.

Ako ukazujú niektoré výskumy na Slovensku (Džambazovič – Šprocha 2017; Mládek – Širočková 2004) dominancia detí mimo manželstva môže do značnej miery súvisieť s častejšou preferenciou funkčných kohabitácií, osobitosťami zakladania a existencie manželstva a rodiny, ktoré sú do značnej miery podriadené vnútroskupinovým zvyklostiam a normám (Kumanová – Džambazovič 2002). Okrem toho medzi dôležité interné faktory môžeme zaradiť aj vysokú intenzitu plodnosti už vo veľmi mladom veku (Šprocha 2014), minimálne množstvo alternatívnych životných stratégií, proklamované nízke postavenie najmä mladých a bezdetných žien spolu s (ne-)možnosťou sa účinne brániť počatiu a tiež veľmi obmedzenými možnosťami výberu manželského partnera. Tie sú pritom podmienené nielen ich nízkym postavením, rómskym pôvodom a často aj životom v marginalizovaných segregovaných osadách, ale aj existenciou rôznych nepísaných pravidiel týkajúcich sa okruhu

možných potenciálnych životných partnerov (Budilová – Jakoubek 2004). Častejší výskyt kohabitácií môžeme pritom pozorovať aj u žien hlásiacich sa k maďarskej národnosti (Džambazovič – Šprocha 2017). Okrem toho dôležitým faktorom môže byť aj častejšia deklarácia maďarskej národnosti ženami s nízkym vzdelaním, v obciach s početnými skupinami osôb rómskeho etnika najmä na juhu Slovenska.

Niektoré predchádzajúce štúdie (napr. Bleha a kol. 2014 a 2020; Jurčová a kol. 2010) ukazujú, že podiel detí narodených mimo manželstva nie je na Slovensku rozmiestnený rovnomerne, pričom identifikované priestorové diferencie vo svojej podstate pretrvávajú v čase. Do značnej miery to potvrdili aj výsledky našej analýzy. V prvej polovici 90. rokov najvyššie podiely detí narodených mimo manželstva dosahovala pomerne kompaktná oblasť východného Slovenska tvorená okresmi Rimavská Sobota, Rožňava, Revúca (s 20-23 %), ku ktorým sa pridávali okresy Spišská Nová Ves, Gelnica, Lučenec, Košice-okolie a Trebišov (s viac ako 15 %). Výrazne nadpriemernou bola váha nemanželských detí aj v niektorých mestských okresoch Košíc (Košice II, III, IV) a Bratislavy (Bratislava I, Bratislava V). Celkom odlišná situácia pritom bola na severe stredného (okresy Námestovo, Tvrdošín, Bytča, Čadca, Dolný Kubín) a východného Slovenska (okresy Snina, Svidník, Stropkov), kde sa podiel detí narodených mimo manželstva pohyboval od 2 do 6 %. Vývoj v nasledujúcom období sa vo všetkých okresoch na Slovensku niesol v znamení nárastu podielu detí narodených mimo manželstva. Jednoznačne najvýraznejšie rástol podiel detí narodených nevydatým ženám v niektorých okresoch (Rožňava, Poltár, Revúca, Gelnica, Veľký Krtíš, Lučenec, Levice, Trebišov) na juhu stredného a východného Slovenska. K nim sa pripojili aj niektoré ďalšie celky stredného, či západného Slovenska (okresy Myjava, Šaľa, Turčianske Teplice, Banská Štiavnica, Žiar nad Hronom), v ktorých sa absolútna zmena pohybovala v rozmedzí 40-50 p.b. Naopak najmenej dynamický rast identifikujeme v okresoch na severe Slovenska (Námestovo, Tvrdošín, Dolný Kubín, Kežmarok, Bardejov, Stropkov) a tiež vo viacerých mestských okresoch Bratislavy (Bratislava I, III, IV) a Košíc (Košice I, III, IV).

Ako je z uvedeného zrejmé, transformačné obdobie prispelo ku značnému prehĺbeniu už tak pomerne významných regionálnych rozdielov. Súčasne tiež prinieslo určité zmeny v obraze nemanželskej plodnosti na Slovensku. Išlo najmä o zvýraznenie priestorovej diferenciácie v zastúpení nemanželských detí medzi severom a juhom Slovenska, pričom medzi oblasti s najrozšírenejším fenoménom nemanželskej plodnosti prestali patriť okresy najväčších miest. To potvrdila aj analýza podielu detí narodených mimo manželstva podľa veľkostnej skupiny obcí miesta trvalého bydliska matky. Na začiatku 90. rokov jednoznačne platilo, že mestá s viac ako 100 tis. obyvateľmi boli priestorom

s najvyšším podielom (takmer 13 %) detí narodených mimo manželstva. Nadpriemerným bolo ich zastúpenie tiež v sídlach s 2-5 tis. obyvateľmi (10 %). V ostatných veľkostných skupinách väčšie rozdiely nenachádzame. Transformačné obdobie však prinieslo značné zmeny a prispelo k významnej heterogenizácii. Najrýchlejšie sa pritom podiel detí narodených mimo manželstva zvyšoval v stredne veľkých mestách (s 10 až 50 tis. obyvateľmi), v ktorých v súčasnosti aj dosahuje najvyššie zastúpenie (43-44 %). Jednoznačne najnižšiu dynamiku rastu pritom zaznamenali veľké a najväčšie mestá (s 50 tis. a viac obyvateľmi). Zaujímavosťou pritom je, že v prípade miest s viac ako 100 tis. obyvateľmi dokonca dochádza v poslednom období k obráteniu trendu a miernemu poklesu podielu nemanželských detí. Najvyššiu váhu tak majú v súčasnosti deti narodené nevydatým ženám v stredne veľkých mestách (20-50 tis. obyvateľmi).

Vysvetlenie priestorových rozdielov a vzorcov častejšieho výskytu rodenia detí mimo manželstvo sa môže opierať o kombináciu normatívnych vzorcov (najmä väčšej či menšej spoločenskej tolerancie a tým možnosti realizácie reprodukcie mimo manželský zväzok), štrukturálnych charakteristík miestnej populácie a pravdepodobne aj niektorých socioekonomických a kultúrnych aspektov daného geografického priestoru. Zaujímavosťou je, že rovnako ako v susednej Českej republike (napr. Šalamounová – Šamanová 2005; Zeman 2007) aj na Slovensku môžeme identifikovať predovšetkým prihraničný priestor s vyšším podielom detí rodiacich sa nevydatým ženám. Ide pritom o oblasti vyznačujúce sa aj ďalšími negatívnymi demografickými javmi, ako je napríklad vyššia rozvodovosť, úmrtnosť, rozvodovosť. Vyznačujú sa tiež nepriaznivou hospodárskou situáciou, keď najmä pás juhoslovenských okresov viacerí autori (Gajdoš – Pašiak 1995; Korec 2005; Halás 2008; Halás – Hurbánek 2008) označujú ako marginalizovanú periférnu oblasť so značnými a dlhodobo pretrvávajúcimi hospodárskymi problémami (vysoká a dlhodobá nezamestnanosť, podpriemerné platové ohodnotenie, nízky prílev zahraničného kapitálu, nevhodná štruktúra pracovnej sily a pod.). Okrem toho z pohľadu populačných štruktúr (Bleha a kol. 2014) sú to oblasti vyznačujúce sa výrazne vyšším podielom rómskeho obyvateľstva (a tiež osôb maďarskej národnosti), osôb s nízkym vzdelaním, nižšou váhou veriacich, častejším príklonom ku živote v kohabitáciách. V porovnaní s tým sú okresy severného Slovenska s menej častým príklonom k rodeniu detí mimo manželstva priestory s dominanciou osôb slovenskej národnosti, nadpriemerným zastúpením veriacich (najmä rímskokatolíkov), lepším vzdelanostným profilom, ako aj nižšou rozvodovosťou a menej častým rozšírením kohabitácií. Rovnako z ekonomického hľadiska ide o hospodársky prítťažlivejšie a rozvinutejšie regióny.

Doterajšie získané výsledky sa opierali o agregované údaje. Dostupnosť individuálnych anonymizovaných údajov žien spolu s možnosťou jednoznačnej

identifikácie legitimity pôrodu umožnili aplikáciu mikroprístupu. Prostredníctvom neho sa budeme snažiť odpovedať na otázky spojené s vybranými charakteristikami žien a úrovňou šanci stať sa matkou dieťaťa mimo manželský zväzok. Výhodou je možnosť kontroly ostatných premenných, čo makroprístup neumožňuje a niektoré takto získané výsledky môžu byť preto podmienené vzájomne korelujúcimi štrukturálnymi odlišnosťami. Keďže existujú v podstate dve základné situácie – narodenie dieťaťa v manželstve a mimo manželstvo, ako vhodným analytickým nástrojom sa ponúka binomická logistická regresia. Jej výsledky pre začiatok transformačného obdobia prvej polovice 90. rokov a posledne známe roky prezentuje tabuľka č. 1.

Ako je možné na prvý pohľad vidieť, regresný model potvrdil v prvom i druhom sledovanom období vplyv veku ženy na šance porodiť dieťa mimo manželstvo. Vo veku do 30 rokov pritom došlo k zvýrazneniu týchto šanci, kým naopak v druhej polovici reprodukčného obdobia môžeme identifikovať opačný trend. Súvisí to s presunom celkovej plodnosti a najmä manželskej plodnosti do vyššieho veku. Je zrejmé, že najmä v najmladšom veku je šanca na rodičovstvo mimo manželský zväzok výrazne vyššia. Napríklad v rokoch 2017 – 2019 to bolo 1,8-krát viac ako vo veku 40 a viac rokov. Model tiež potvrdil najnižšie šance nevydatých žien stať sa matkou vo veku 25-34 rokov, teda vo veku celkovo najvyššej plodnosti, kým na začiatku 90. rokov to bolo vo veku 20-29 rokov. Rovnako je zrejmé, že aj vo veku 40 a viac rokov sú potom šance na nemanželskú plodnosť vyššie ako v hlavných reprodukčných vekoch. Z uvedených zistení tak môžeme konštatovať, že vek ženy predstavuje dôležitý faktor pre nemanželskú plodnosť. Platí, že na oboch koncoch spektra reprodukčného veku je šanca na nemanželské dieťa väčšia, pričom v poslednom období sa to týka najmä veku do 20 resp. 25 rokov (tabuľka č. 1).

Z hľadiska poradia narodeného dieťaťa sa potvrdilo, že najnižšie šance byť matkou nemanželského dieťaťa majú ženy na Slovensku v prípade druhých detí a naopak najvyššie pri prvých pôrodoch. V čase pritom sa zdá, že tieto zostávajú viac menej podobné (tabuľka č. 1).

Rovnako mikroprístup potvrdil veľký vplyv nízkeho vzdelania a pretrvávajúcu existenciu negatívneho vzdelanostného gradientu. Predovšetkým najmenej vzdelané ženy majú dlhodobo výrazne vyššie šance stať sa matkou mimo manželský zväzok v porovnaní s vysokoškôlkami. Vzhľadom na určitý rast mimomanželskej plodnosti aj v skupine najvzdelanejších žien sa však táto disproporcija zmiernila. Na druhej strane však u stredoškolsky vzdelaných žien identifikujeme opačný jav, a teda nárast šanci stať sa matkou nemanželského dieťaťa v porovnaní s vysokoškôlkami (tabuľka č. 1).

Tabuľka č. 1: Adjustované šance, že sa žene na Slovensku narodí dieťa mimo manželský zväzok podľa jej vybraných sociálno-demografických charakteristík, obdobie rokov 1992 – 1994 a 2017 – 2019

Vysvetľujúca premenná	Obdobie rokov 1992 – 1994			Obdobie rokov 2017 – 2019		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Vek matky						
-19 (1)	,018	,809	1,018	,601	,000	1,824
20-24 (2)	-,797	,000	,451	,123	,000	1,131
25-29 (3)	-,730	,000	,482	-,398	,000	,672
30-34 (4)	-,374	,000	,688	-,441	,000	,643
35-39 (5)	-,102	,019	,903	-,199	,000	,819
40+ (6)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Poradie pôrodu						
Prvý pôrod (1)	1,146	0,000	3,146	1,138	0,000	3,120
Druhý pôrod (2)	0,379	0,000	0,896	0,197	0,000	0,851
Tretí a ďalší pôrod (3)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Vzdelanie matky						
Základné a bez vzdelania (1)	3,017	0,000	20,423	2,447	0,000	11,553
Stredoškolské bez maturity (2)	1,080	0,000	2,943	1,707	0,000	5,512
Stredoškolské s maturitou (3)	0,375	0,000	1,454	0,932	0,000	2,539
Vysokoškolské (4)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Národnosť matky						
Slovenská (1)	-,023	0,000	,977	0,687	0,000	1,988
Maďarská (2)	-,058	0,000	,943	0,686	0,000	1,986
Rómska (3)	,861	0,000	2,366	1,056	0,000	2,876
Iná (4)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Kraj bydliska matky						
Bratislavský (1)	,117	,000	1,124	,156	,000	1,169
Trnavský (2)	-,338	,000	,713	,149	,000	1,160
Trenčiansky (3)	-,390	,000	,677	,068	,000	1,071
Nitriansky (4)	-,223	,000	,800	,235	,000	1,265
Žilinský (5)	-,399	,000	,671	-,273	,000	,761
Banskobystrický (6)	,054	,068	1,056	,328	,000	1,388
Prešovský (7)	-,322	,000	,724	-,966	,000	,381
Košický (8)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.

Vysvetľujúca premenná	Obdobie rokov 1992 – 1994			Obdobie rokov 2017 – 2019		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Miesto bydliska matky je mesto / vidiecka obec						
Mestá (1)	,077	,000	1,080	-0,412	0,000	0,662
Vidiecke obce (2)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Veľkostná skupina obce miesta bydliska matky						
do 1000 osôb (1)	-,667	,000	,513	,163	,000	1,177
1000 - 1999 osôb (2)	-,591	,000	,554	,154	,000	1,166
2000 - 4999 osôb (3)	-,587	,000	,556	,132	,000	1,141
5000 - 9999 osôb (4)	-,478	,000	,620	,111	,000	1,117
10 000 - 19 999 osôb (5)	-,378	,000	,685	,149	,000	1,161
20 000 - 49 999 osôb (6)	-,264	,000	,768	,117	,000	1,124
50 000 - 99 999 osôb (7)	-,089	,031	,915	,197	,000	1,218
100 000 a viac osôb (8)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.

Zdroj údajov: ŠÚSR; výpočty autorov

Šance žien rodiť dieťa mimo manželstvo so slovenskou a maďarskou národnosťou sa ukazujú byť dlhodobo veľmi podobné. V prípade žien hlásiacich sa k rómskej národnosti však na začiatku 90. rokov, ako aj v súčasnosti bolo toto riziko výrazne vyššie.

Výsledky regresného modelu tiež poukázali na vplyv miesta bydliska ženy. Vo viacerých prípadoch pritom mikroprístup potvrdil vyššie identifikované zistenia založené na agregovaných údajoch. Kým na začiatku transformačného obdobia boli šance na nemanželské dieťa vyššie v mestskom prostredí, v súčasnosti je to skôr na vidieku. Rovnako došlo aj v zmene šanci podľa veľkosti miesta bydliska. Najväčšie mestá, ktoré na začiatku 90. rokov mali jednoznačne najvyššie šance sú v súčasnosti priestorom s najnižším rizikom. Rozdiely medzi ostatnými veľkostnými skupinami však zostávajú pomerne malé (tabuľka č. 1). Dlhodobo najnižšie šance na narodenie dieťaťa mimo manželstva identifikujeme v Prešovskom a Žilinskom kraji. Opačná situácia je v Banskobystrickom a Nitrianskom kraji, do ktorých patria viaceré zo spomínaných okresov s najvyšším zastúpením nemanželských detí.

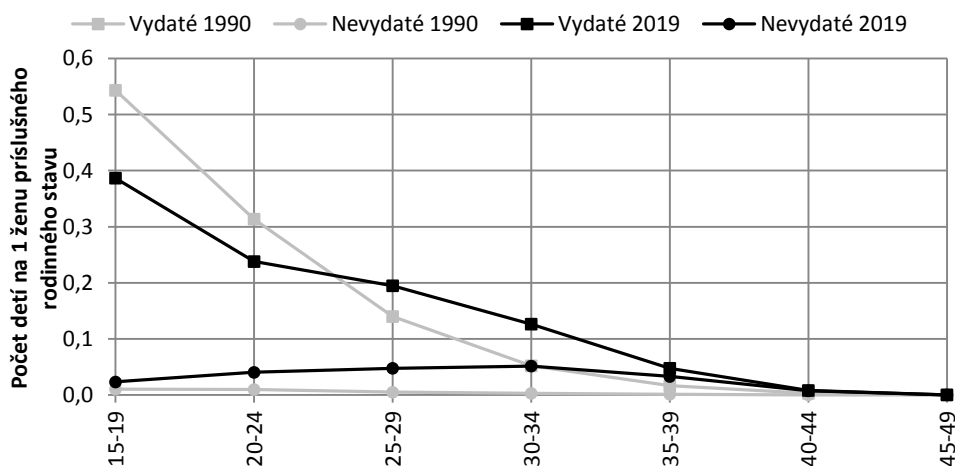
Niektoré demografické aspekty rastu podielu nemanželských detí

Teoretické koncepcie vysvetľujúce rast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva sa vo všeobecnosti opierajú o normatívne a štrukturálne posuny. Tieto však vo svojej podstate predstavujú externé podmienenosti, ktoré môžu ale aj nemusia pôsobiť na zmeny interných (demografických) faktorov priamo prepojených so sledovaným fenoménom. Ako dodáva Rychtaříková (2006), súčasný rast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva môže súvisieť

s transverzálnou diferencovanou zmenou v demografických trendoch a štruktúrach. Medzi ne môžeme v zmysle Rychtaříkovej (2006) a Smith a kol. (1996) zaradiť intenzitu manželskej plodnosti, plodnosti nevydatých žien a počet a vekovú štruktúru žien podľa rodinného stavu. Zmena každého z týchto faktorov následne priamo ovplyvňuje počet a váhu narodených detí podľa ich legitimacy, pričom môžu pôsobiť súčasne, v rovnakom alebo opačnom smere a vo vzájomnej kombinácii (Rychtaříková 2006).

Za účelom identifikovania smeru a intenzity pôsobenia týchto faktorov na nárast podielu detí narodených mimo manželstva na Slovensku sme využili dekompozičnú techniku navrhnutú das Guptom (1994). Medzi rokom 1990 a 2019 došlo k nárastu nemanželských detí o takmer 32 p.b. z necelých 8 % na 40 %. Z hľadiska intenzít plodnosti je zrejmé, že v sledovanom období sa predovšetkým znížila intenzita rodenia detí vydatých žien v najmladšom veku (do 25 rokov). Súčasne došlo k nezanedbateľnému zvýšeniu plodnosti u vydatých žien vo veku 25-34 rokov (obrázok č. 2). Toto oživenie v podstate takmer vykompenzovalo spomínaný pokles v mladom veku. Preto sa dá povedať, že celková manželská plodnosť je v súčasnosti približne na rovnakej úrovni ako na začiatku 90. rokov. Na druhej strane v prípade plodnosti nevydatých žien môžeme vidieť, že medzi sledovanými rokmi došlo na Slovensku k jednoznačnému nárastu intenzity rodenia nemanželských detí. Tento jav sa pritom týkal všetkých vekových skupín. Najväčšiu dynamiku však zaznamenáme vo veku celkovo najvyššej plodnosti (25-29 rokov).

Obrázok č. 2: Čisté miery plodnosti vydatých a nevydatých žien na Slovensku v rokoch 1990 a 2019

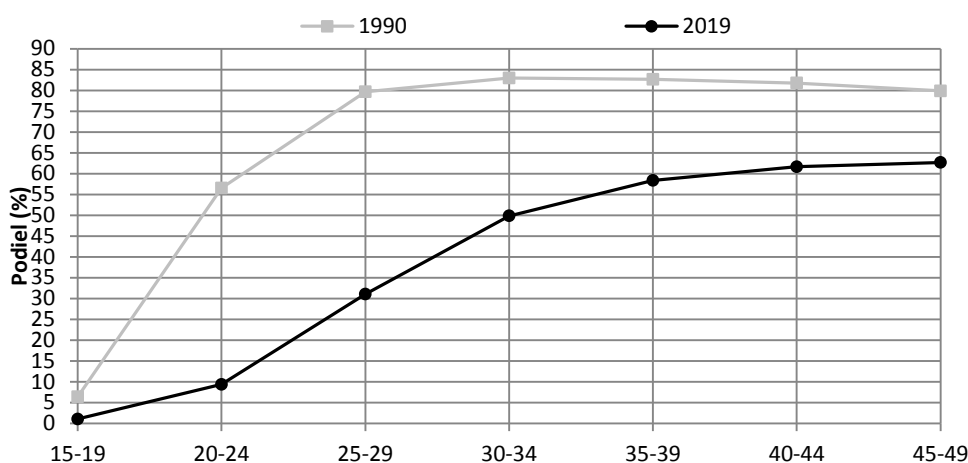

Zdroj údajov: ŠÚSR; výpočty autorov

Významné zmeny, ktorými prešlo rodinné správanie a najmä intenzita, časovanie sobášnosti slobodných v kombinácii s čoraz častejšou preferenciou alternatívnych párových zväzkov, či samotným odmietaním manželstva vyústili do dramatickej premeny štruktúry žien podľa rodinného stavu v reprodukčnom období. Vo všetkých vekových skupinách a jednoznačne najviac vo vekoch vyznačujúcich sa najvyššou plodnosťou došlo k veľmi výraznému poklesu podielu vydatých žien (obrázok č. 3).

Rovnako dôležitou premenou prešla aj samotná veková štruktúra žien v reprodukčnom období (obrázok č. 4). Sme svedkami pomerne výrazného poklesu počtu žien najmä v jeho prvej polovici, ktoré je z hľadiska reprodukcie rozhodujúcim. Na druhej strane nárast počtu žien vo veku 35-39 rokov a najmä 40 a viac rokov nemôže vzhľadom na úroveň plodnosti kompenzovať identifikované štrukturálne straty v mladších vekových skupinách.

Obrázok č. 3: Zastúpenie vydatých žien na Slovensku v reprodukčnom veku v rokoch 1990 a 2019

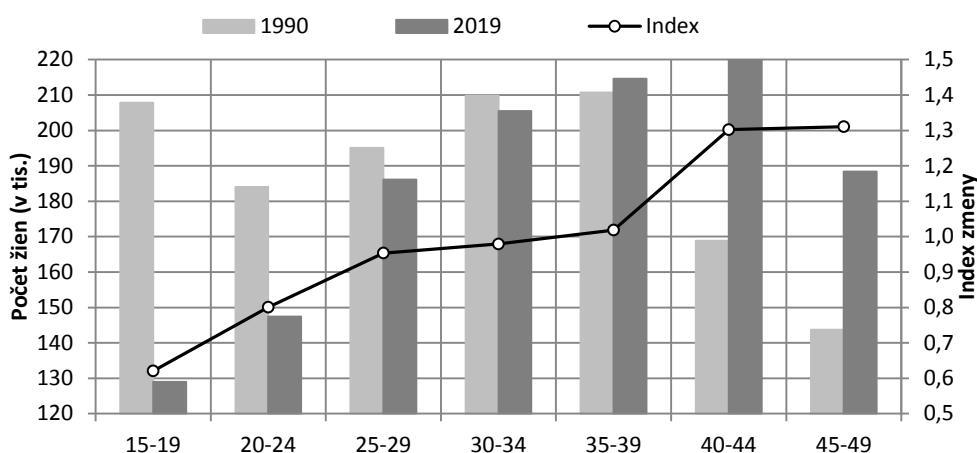

Zdroj údajov: ŠÚSR; výpočty autorov

Výsledky aplikovanej dekompozície ukazujú, že nie všetky vnútorné demografické faktory prispievali k identifikovanému nárastu podielu detí narodených mimo manželstvo. Ako je zrejmé z tabuľky č. 2, v smere zvyšovania podielu nemanželských detí na Slovensku pôsobil najmä faktor zmeny štruktúry žien podľa rodinného stavu (nárast o viac ako 28 p.b.). Aj keď sa na prvý pohľad uvoľnil pomerne úzky vzťah medzi sobášnosťou a plodnosťou, proces odkladania vstupu do manželstva, ako aj programové odmietanie

manželských zväzkov u určitej skupiny žien a ich nahradenie rôznymi formami párových súžití, tvoria podľa našich zistení dominantný faktor legitimity narodených detí. Na jednej strane je to dôsledok častejšej voľby skorého (a pravdepodobne aj osamelého) materstva mimo manželstvo u špecifickej skupiny mladých žien (napr. s nižším vzdelaním, rómskej národnosti, z juhu stredného Slovenska a pod.) a na druhej môže ísť o dôsledok existencie funkčných kohabitácií, či repetitívneho odkladania rodičovských a manželských prechodov v životných dráhach do vyššieho veku ústiacej do voľby nemanželského materstva ako (poslednej) možnosti pre naplnenie reprodukčné zámery.

Obrázok č. 4: Zmeny vo vývoji počtu žien na Slovensku v reprodukčnom veku v rokoch 1990 a 2019

Zdroj údajov: ŠÚSR; výpočty autorov

Vďaka zmenám v sobášnom správaní a čiastočne aj v dôsledku zvýšenia rizika rozvodu manželských zväzkov pri súčasnom poklese šancí na opakovaný vydaj (Šprocha – Tišliar 2019) sa na Slovensku celkovo výrazne početne zväčšil kontingent žien vystavených riziku narodenia nemanželského dieťaťa. Súčasne s tým, ale došlo aj k ďalšiemu dôležitému javu, ktorý môžeme identifikovať ako druhý najdôležitejší vnútorný faktor celkového nárastu podielu detí narodených mimo manželstva. Konkrétne ide o nárast intenzity rodenia detí nevydatými ženami (nárast o 12 p.b.) poukazujúci na širšiu akceptáciu tohto fenoménu. Znamená to, že v slovenskej spoločnosti došlo aj k normatívnym posunom vo vzťahu k nemanželskej plodnosti. Nárast podielu detí mimo manželstvo tak nebol len výsledkom štrukturálnych zmien.

Posuny v intenzite plodnosti vydatých žien spoločne so zmenami vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku pôsobili proti hlavnému vývojovému

trendu. Nárast manželskej plodnosti znižoval podiel detí narodených nevydatým ženám o takmer 7 p.b. Aj napriek výraznej premene vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku bol vplyv tohto interného demografického faktora v podstate zanedbateľný.

Tabuľka č. 2: Absolútny a relatívny vplyv efektu vybraných faktorov na nárast podielu detí narodených mimo manželstva na Slovensku medzi rokmi 1990 a 2019

Efekt	Absolútny vplyv	Relatívny vplyv
zmeny vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku	-1,3	-4,1
zmeny štruktúry žien podľa rodinného stavu a veku	28,2	86,8
zmeny intenzity plodnosti nevydatých žien	12,4	38,3
zmeny intenzity plodnosti vydatých žien	-6,8	-21,0
Spolu	32,5	100,0

Zdroj údajov: ŠÚSR; výpočty autorov

Záver

Špecifické podmienky minulého politického režimu prehĺbili v slovenskej spoločnosti inklináciu ku skorému a takmer univerzálnemu vstupu do manželstva a realizácii reprodukčných zámerov takmer výlučne v manželskom zväzku. Centrálne riadená regulácia ekonomického vývoja, populačnej a rodinnej politiky sa pretavila v unifikovaný demografický vývoj na makroúrovni a na štandardizované a homogenizované životné dráhy na mikroúrovni (Džamabzovič – Šprocha 2017). Prispela tiež k vzniku celého komplexu priamych i nepriamych opatrení preferujúcich manželské zväzky, a naopak znevýhodňujúcich mladé slobodné osoby s prevládajúcimi negatívnymi pohľadmi na nemanželské párové spoluzitá a realizáciu reprodukčných plánov v nich alebo v podobe osamelého materstva (Džamabzovič – Šprocha 2017). Na nepriaznivo nastavenú populačnú klímu prevládajúcu v slovenskej spoločnosti smerom k nemanželským pôrodom poukazuje aj zvyšujúce sa zastúpenie predmanželských koncepcií.

Obdobie posledných troch desaťročí prinieslo bezprecedentný nárast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva. Diskontinuita vonkajších podmienok v úzkom prepojení s normatívnymi posunmi a transformáciou nástrojov sociálnej a rodinnej politiky prispeli k rozpojeniu historicky platného previazania života v manželskom zväzku s realizáciou reprodukčných zámerov. Táto skutočnosť má viaceré sociálne, psychologické, demografické i ekonomické konzekvencie a je dôležité ich zohľadňovať pri nastavení rodinných a sociálnych politík.

Výsledky našich analýz však poukázali na niektoré dôležité rozdiely spojené s podielom nemanželských detí a šancou stať sa matkou mimo manželský vzťah. Vo všeobecnosti dlhodobo platí, že najvyššie šance a najvyšší podiel nemanželských detí je spájaný s mladým a veľmi mladým vekom. Vo veku najvyššej reprodukcie sa tieto šance výrazne znižujú, aby opätovne vzrástli s koncom reprodukčného obdobia. Môžeme tak predpokladať, že dochádza k určitej selekcii skupín žien. V mladom a veľmi mladom veku ide najmä o osoby s nízkym vzdelaním, zo znevýhodneného prostredia, rómskou národnosťou, ktoré programovo volia materstvo bez manžela v dôsledku snáh o redukciu životného rizika, keďže na oficiálnom trhu práce sú ich šance nízke. Súčasne tieto ženy nemajú ani priaznivé vyhliadky na sobášnom trhu, a preto programovo radšej volia narodenie dieťaťa bez toho, aby so stálym partnerom (ak nejakého majú) vôbec vstúpili do manželstva. Na druhej strane vo vyššom veku môže ísť o skupinu vzdelanejších žien, ktoré odkladali materstvo, nedokázali si nájsť vhodného partnera pre založenie rodiny a slobodné materstvo je pre nich (poslednou) možnosťou ako realizovať svoju reprodukciu. Okrem toho môže ísť aj o koncepciu niektorých rozvedených žien, ktoré si našli ďalšieho partnera.

Značný vplyv na legitimitu narodeného dieťaťa má tiež jeho biologické poradie. Ukazuje sa, že dlhodobo najvyššie riziko stať sa nevydatou matkou sa spája s prvým dieťaťom. Druhé a tretie deti sa naopak častejšie rodia v manželstve, aby s každým ďalším sa šance na nemanželské dieťa výrazne zvyšovali. Prvé deti mimo manželstva sú opätovne často výsledkom koncepcií v mladom veku, prípadne sú dôsledkom existencie funkčných kohabitácií, ktoré sa vzhľadom na meniace normatívne postoje v slovenskej spoločnosti netransformujú v manželský vzťah ešte pred pôrodom. Zníženie sociálneho tlaku na prípadný sobáš tehotnej ženy pritom nepriamo poukazuje aj pokles predmanželských koncepcií.

Z hľadiska dosiahnutého vzdelania sme potvrdili existenciu negatívneho vzdelanostného gradientu. Súčasne došlo ku značnej vzdelanostnej diferenciacii, keďže pomerne výrazne rástlo zastúpenie nemanželských detí aj u žien so stredoškolským vzdelaním. Najtradičnejšie sa tak z hľadiska legitimacy narodených detí správajú ženy s vysokoškolským vzdelaním. Ich postavenie na sobášnom trhu je spomedzi všetkých vzdelanostných skupín najlepšie, rovnako sa vyznačujú vyššou intenzitou vstupov do manželstva, ako aj ich stabilitou. To všetko prispieva k častejšej realizácii reprodukčných zámerov v manželskom zväzku.

Výsledky nášho výskumu tiež potvrdili vplyv národnosti matky pri pôrode, keď najmä v spojitosti so ženami deklarujúcimi rómsku národnosť platí vyšší podiel a šanca stať sa matkou nemanželského dieťaťa. Rovnako boli potvrdené niektoré priestorové diferencie, keď najmä pomerne rozsiahla oblasť juhu

stredného Slovenska predstavuje centrum s častejším výskytom nemanželskej plodnosti. Opačná situácia je najmä na severe stredného a východného Slovenska. Menej dynamický rast podielu a šanci na nemanželské dieťa v najväčších mestách znamená, že tieto sa už dnes nevyznačujú nadpriemerným zastúpením a rizikom narodenia dieťaťa nevydatej žene. V spojitosti s predchádzajúcimi výsledkami sa tak môžeme domnievať, že dôležitú úlohu v tomto procese zohráva práve selekcia a koncentrácia žien s vyšším a najmä vysokoškolským vzdelaním, nerómskej a v prevažnej miere slovenskej národnosti, ako aj všeobecný príklon k rodeniu detí v neskoršom veku.

Rodenie detí mimo manželský zväzok je jedným z výsledkov celkovej pluralizácie vzorcov reprodukčného správania a prispieva tak k významnej heterogenizácii charakteru a štruktúr rodín a domácnosti. Zmeny pritom pozorujeme nielen v samotnom reprodukčnom správaní, ale aj v niektorých názoroch slovenskej verejnosti na určité oblasti rodinného, sexuálneho a reprodukčného správania prepojených s procesom rodenia nemanželských detí. Predovšetkým ide o rastúcu toleranciu k iným ako manželským formám spoluzitia, ako aj k samotnému slobodnému rodičovstvu (Džambazovič – Šprocha 2017). Z existencie pomerne značných rozdielov v zastúpení nemanželských detí a šanciach stať sa nevydatou matkou môžeme jednoznačne povedať, že nárast nemanželskej plodnosti je možné na Slovensku prirovnáť k postupnej difúzii nového reprodukčného správania v spoločnosti. Potvrdilo sa, že v podstate až do konca minulého politického režimu bolo rodenie detí mimo manželský zväzok marginálnou životnou stratégiou. Akceptovala ho len určitá minoritná časť populácie (napr. ženy s nízkym vzdelaním, rómskej národnosti a pod.). Spočiatku tak išlo o selektívny jav týkajúci sa vybraných sociálnych skupín. Rovnako aj vývoj v transformačnom období potvrdil, že aj keď dochádzalo k širšej akceptácii nemanželských detí v slovenskej spoločnosti, dynamikou šírenia a rozsahom samotnej akceptácie sa jednotlivé skupiny stále od seba odlišujú. Na druhej strane sa dá povedať, že s prenikaním tohto fenoménu do čoraz väčšej časti sociálnych skupín v populácii Slovenska prestávajú prvotné faktory selektivity zohrávať svoju determinujúcu úlohu. Významné premeny v životných dráhach mladých ľudí prinášajú ich deštandardizáciu a nárast heterogenity, čím sa vytvára stále väčší priestor na rôzne voľby a nastavenie prechodov k materstvu a rodičovstvu. Sme svedkami pluralizácie ciest k napĺňaniu reprodukčných zámerov, ako aj samotných dráh smerujúcich k voľbe materstva mimo manželský zväzok.

Zo získaných výsledkov nie je možné jednoznačne odpovedať na otázku, ktorý z teoretických rámcov najlepšie vystihuje proces šírenia fenoménu nemanželskej plodnosti na Slovensku. Domnievame sa, že takáto identifikácia ani nie je možné, pretože v rôznych skupinách môžu uvedené faktory pôsobiť v rôznej intenzite. Navyše sa dá očakávať, že s postupným priebehom

transformačného obdobia dochádzalo aj k určitej premene ich vplyvu. Preto len priamočiare vysvetľovanie skrz prizmu posunov v hodnotách a normách, ktoré sú kľúčovým bodom druhej demografickej revolúcie, nie je zdá sa úplne postačujúce, keďže zmeny v nemanželskej plodnosti sa dotýkajú predovšetkým žien s nízkym vzdelaním, zo znevýhodneného prostredia, z priestorov vyznačujúcich sa dlhodobou ekonomickými problémami. Naopak vo veľkých mestách, u žien s vysokoškolským vzdelaním tieto zmeny neprebiehajú ani zďaleka tak dynamicky. Preto sa domnievame, že štrukturálne faktory a teória redukcie neistoty by aj v prípade Slovenska mohla zohrávať dôležitú úlohu pri vysvetľovaní predmetného fenoménu. Súčasne je však tiež jasné, že uvedené posuny sú tiež súčasťou biografie žien stojacich na vyššom spoločenskom rebríčku, s lepším vzdelaním, ekonomickým zabezpečením a pod. Preto môžeme predpokladať vhodnú kombináciu štrukturálnych a normatívnych faktorov cielene pôsobiacich v jednotlivých sociálnych skupinách a formujúcich rozhodovacie procesy na ceste k voľbe k materstvu mimo manželský zväzok.

Z hľadiska vnútorných demografických faktorov však naše zistenia celkom jednoznačne určili, že dominantným procesom spojeným s historicky nebývalým nárastom podielu detí narodených mimo manželstvo na Slovensku predstavuje zväčšenie kontingentu nevydatých a najmä slobodných žien v reprodukčnom veku podporený navyše aj zvýšením samotnej intenzity rodenia nemanželských detí. Svedčí to nielen o štrukturálnych posunoch, ale nepriamo aj o spomínanej akceptácii nemanželskej plodnosti ako takej.

Branislav Šprocha absolvoval magisterské a doktorandské štúdium (2011) na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze v odbore demografia. V roku 2021 sa habilitoval v programe humánna geografia. Od roku 2007 je vedecko-výskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Centra spoločenských a psychologických vied SAV. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti, rozvodovosti, populačného vývoja, transformácie reprodukčného správania po roku 1989 a jeho dopadov na spoločnosť. Okrem toho sa venuje tiež analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.

Pavol Tišliar absolvoval štúdium archívniectva, pomocných vied historických a histórie na Univerzite Komenského v Bratislave. Je profesorom slovenských dejín (2015) so zameraním najmä na oblasť historickej demografie Slovenska. Pôsobí na Ústave archeologie a muzeologie na Filozofickej fakulte Masarykovej univerzity v Brne. V oblasti demografie sa venuje populačnému vývoju Slovenska v historickom diskurze 19. a 20. storočia.

LITERATÚRA

- ARNETT, J., 2004: *Emerging Adulthood. The Winding Road from Late Teens through the Twenties*. Oxford: Oxford University Press.
- BARTOŇOVÁ, D., 2001: Demografické chování populace České republiky v regionálním a evropském kontextu. In: M. Hampl a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 45-74.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. – BAČÍK, V. (eds.), 2014: *Demografický atlas Slovenskej republiky*. Bratislava: Geografika.
- BLEHA, B. a kol., 2020: *Analýza demografického vývoja oblastí a obcí podľa štatútu a veľkosti v Slovenskej republike*. Bratislava: INFOSTAT.
- BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M., 2004: Přibuzenství v romské osadě. In: M. Jakoubek, T. Hirt eds. *Romové: Kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., s. 9-64.
- DAS GUPTA, P., 1994. *Standardization and Decomposition of Rates: A User's Manual*. Bureau of The Census, Current Population Reports, Special Studies P23-186.
- DŽAMABZOVIČ, R., 2012: *Rodinné správanie v demografických dátach*. Bratislava: STIMUL.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2015: Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku (sociologická interpretácia trendov). In: I. Chovát, R. Džambazovič (eds.) *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, s. 11-51.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – ŠPROCHA, B., 2017: Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabitujuúcich osôb podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Sociológia* 49(4): 369-404.
- EDIN, K., 2000: What Do Low-Income Single Mothers Say about Marriage? *Social Problems*, 47(1): 112-133. <https://doi.org/10.1525/sp.2000.47.1.03x0282v>
- ESTEVE, A. – LESTHAEGHE, R. – LOPEY-GAY, A., 2012: The Latina American Cohabitation Boom, 1970 – 2007. *Population and Development Review* 38(1): 58-81. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2012.00472.x>
- FILADELFIOVÁ, J. – CUPEROVÁ, K., 2000: *Rôznorodosť demografického vývoja v Európe*. Bratislava: MS ŠR.
- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1994: A Theory of the Value of Children. *Demography* 31(3): 375-401. <https://doi.org/10.2307/2061749>
- GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995: *Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA.
- HALÁS, M., 2008: Priestorová polarizácia spoločnosti s detailným pohľadom na periférne regióny Slovenska. *Sociologický časopis* 44(2): 349-369. <https://doi.org/10.13060/00380288.2008.44.2.06>
- HALÁS, M. – HURBÁNEK, P., 2008: Identifikácia a klasifikácia periférnych regiónov (pokús o syntézu). In: *Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geografika, s. 109-136.
- HAMPLOVÁ, D., 2007: Děti bez manželství nebo bez otců. *Data a výzkum – SDA Info* (1, 2): 141-154.

- HAMPLOVÁ, D. – ŘEHÁKOVÁ, B., 2006: Mimomanželská plodnost: individuální charakteristiky žen a vliv regionu. In: D. Hamplová (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06/05. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 26-39.
- CHALOUPKOVÁ, J., 2007: Diferenciace motivů svobodného mateřství: proč neprovdané matce nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství? *Data a výzkum – SDA Info* (1, 2): 127-140.
- JURČOVÁ, D. a kol., 2010: *Populačný vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009*. Bratislava: INFOSTAT.
- KATRŇÁK, T., 2006: Kdo jsou svobodné matky v české společnosti? In: J. Kocourková, L. Rabušic (eds.): *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 45-55.
- KOREC, P., 2005: *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 – 2004*. Bratislava: Geografika.
- KUIJSTEN, A., 1995: Recent Trends in Households Structures. In: E. Van Imhoff, A. Kuijsten, P. Hooimeijer, L. Van Wissen (eds.): *Household Demography and Household Modeling*. New York: Plenum Press., s. 53-84.
https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5424-7_3
- KVAPILOVÁ, E., 2000: Rôznorodosť rodinných foriem – výzva pre sociálnu politiku. *Sociológia* 32(5): 435-448.
- LESTHAEGHE, R., 1995: The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: K. O. Mason, A. M. Jenses (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, s. 17-62
- LESTHAEGHE, R., 2010: The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review* 36(2): 211-251.
<https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>
- LESTHAEGHE, R. – MOORS, G., 2000: Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy* (9): 121-170.
- LESTHAEGHE, R. – SURKYN, J., 2002: New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they Related to Newly Emerging Value Orientations? *Economic Survey of Europe 2002/1*. Economic Commission for Europe, United Nations, New York and Geneva, s. 197-216.
- MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J., 2004: Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva Slovenska. *Sociológia* 36(5): 423-454.
- MONNIER, A. – RYCHTÁŘÍKOVÁ, J., 1992: The Division of Europe into East and West. *Population: An English Selection* (4): 129-160.
- MOŽNÝ, I., 1987: K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů. *Demografie* 29(1): 114-123.
- MOŽNÝ, I. – RABUŠIC, L., 1992: Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. *Czechoslovak Sociological Review* 28(Special Issue): 107-117.
- NÍ BHROLCHÁIN, M., 1993: East-West Marriage Contrast, Olds and New. In: A. Blum, J.-L. Rallu (eds.): *European Population II. Demographic Dynamics*. Paris: John Libey, INED, s. 461-479.

- NÝVLT, O. – ŠALAMOUNOVÁ, P., 2004: Mimomanželská plodnost v České republice. SDA Info VII(1): 1-5.
- POTANČOKOVÁ, M., 2009: Reproductive Carrers of Women in Slovakia during the State Socialist Era of the 1970s and in Transforming Society. Dizertačná práca. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- POTANČOKOVÁ, M., 2012: Plodnosť. In: B. Vaňo (ed.): Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011. Bratislava: INFOSTAT, s. 29-42.
- POTANČOKOVÁ, M., 2013: Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: V. Krivý (ed.): Ako sa mení slovenská spoločnosť. Bratislava: IRIS, s. 89-127.
- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D., 2008: Slovakia: Fertility between Tradition and Modernity. Demographic research 19(7): 973-1018. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.25>
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 2006: Být svobodnou matkou v České republice. In: J. Kocourková, L. Rabušic (eds): Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 20-44.
- SALNER, P., 1984: Postavenie slobodnej matky v dedinskom spoločenstve v prvej polovici 20. storočia. Národopisné informácie (3): 82-86.
- SMITH, H. L. – MORGAN, P. – KOROPECKYJ-COX, T., 1996: A Decomposition of Trends in the Nonmarital Fertility Ratios of Black and Whites in the United States, 1960 – 1992. Demography 33(2): 141-151. <https://doi.org/10.2307/2061868>
- SOBOTKA, T., 2002: Ten Years of Rapid Fertility Changes in the European Post-Communist Countries. Evidence and interpretation. Population Research Centre, University of Groningen, Working Paper Series 02-1, July 2002.
- SOBOTKA, T., 2004: Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- SOBOTKA, T., 2011: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. Historical Social Research 36(2): 246-298.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – KANTROOVÁ, V., 2003: Demographic Shift in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. European Journal of Population 19(3): 249-277. <https://doi.org/10.1023/A:1024913321935>
- SOBOTKA, T. – TOULEMON, L., 2008: Changing Family and Partnership Behaviour: Common Trends and Persistent Diversity across Europe. Demographic Research 7(4): 85-138. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.6>
- SULLEROTOVÁ, E., 1998: Krize rodiny. Praha: Karolinum.
- SURKYN, J. – LESTHAEGHE, R., 2004: Values Orientation and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. Demographic Research (S3): 45-86. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.3>
- ŠALAMOUNOVÁ, P. – NÝVLT, O., 2006: Mimomanželská plodnost – současné trendy v Evropě a v České republice. In: D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová: Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 118-140.
- ŠALAMOUNOVÁ, P. – ŠAMANOVA, G., 2005: Plodnost z hlediska legitimacy v regionálním pohledu. SDA Info VII(2): 6-9.

- ŠPROCHA, B., 2014: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava: PÚ SAV.
- ŠPROCHA, B. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2020: Kto s kým vstupuje do manželstva na Slovensku? K niektorým aspektom výberu manželského partnera v rokoch 1992 – 2018. *Sociológia* 52(4): 374-402. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.4.16>
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P., 2017: Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011. Bratislava: INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2008: Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: STIMUL.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2016: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK Bratislava.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2018: 100 rokov obyvateľstva Slovenska. Od vzniku Československa po súčasnosť. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK Bratislava.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2019: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku. Bratislava: PÚ SAV, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV.
- ŠPROCHA, B. a kol., 2019: Populačný vývoj v krajoch a okresoch Slovenska od začiatku 21. storočia. Bratislava: INFOSTAT.
- ŠVECOVÁ, A., 1997: Rodina a dedina. In: M. Botíková, K. Jakubíková, S. Švecová (eds.): *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, s. 50-60.
- TIŠLIAR, P., 2013: Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.): *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, s. 19-90.
- TYDLITÁTOVÁ, G., 2015a: Voľba nezosobášeného spolužitia v podmienkach sociálneho a situačného tlaku. *Sociológia* 47(2): 191-216.
- TYDLITÁTOVÁ, G., 2015b: Nezosobášené spolužitia mladej generácie na Slovensku a ich podmieňujúce aspekty. In: I. Chovát, R. Džambazovič (eds.): *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, s. 133-154.
- VAN DE KAA, D. J., 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42. Washington: The Population Reference Bureau.
- VAN DE KAA, D. J., 1994: The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations. In: G. Beets et al.: *Population and Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and other Current Issues*. Berwyn/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, s. 81-126.
- VAN DE KAA, D. J., 1997: Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of the Australian Population Association* 14(1): 1-30. <https://doi.org/10.1007/BF03029484>
- VASKOVICS, L., 2001: The Sociological Theory of Post-Adolescence. *Review of Sociology* 11(1): 5-20. <https://doi.org/10.1556/RevSoc.7.2001.1.1>
- VAŠKOVÁ, R., 2006: Rozhodovací procesy náctiletých matek vedoucí k volbě časného rodičovství. In: D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.): *Životní cyklus: Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 79-117.

- VONDRÁČKOVÁ, L. – CHROMKOVÁ MANEA, B. – LAKOMÝ, M., 2014: Rodičovství mimo manželství. In: P. Fučík, B. Chromková Manea (eds.): Rodičovské dráha. Dvacet let vývoje české porodnosti v sociologické perspektivě. Brno: Masarykova univerzita, s. 143-175.
- WALTER, M. R., 2001: High Hopes: Unwies Parent's Expectations about Marriage. *Children and Youth Services Review* 23(6-7): 457-484.
[https://doi.org/10.1016/S0190-7409\(01\)00144-X](https://doi.org/10.1016/S0190-7409(01)00144-X)
- ZEMAN, K., 2007: Nemanželská plodnost demografický přehled. In: D. Hamplová (ed.): Děti na psi knížku? Mimomanželská plodnost v ČR. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 17-28.